

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

ПОСІБНИК

Київ
2022

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ.....	7
1.1. Психологія та соціологія в структурі сучасних наук.....	7
1.1.1. Об'єкт, предмет психології. Психіка як об'єкт психології. Психічні явища як предмет психології.....	7
1.1.2. Об'єкт, предмет соціології. Суспільство як об'єкт соціології. Соціальна взаємодія як предмет соціології.....	8
1.1.3. Функції соціології: теоретико-пізнавальні, практично-політичні.....	8
1.1.4. Трансформація уявлень про предмет психології. Історичне формування предмета психології: від вчення про душу до науки про психіку.....	9
1.1.5. Трансформація уявлень про предмет соціології: від вивчення суспільства в людині до дослідження людини в суспільстві.....	11
1.1.6. Структура та основні галузі психології. Фундаментальна та прикладна психологія.....	12
1.1.7. Рівні соціологічного знання: загальносоціологічні теорії (мікросоціологія та мікросоціологія), спеціальні та галузеві соціологічні теорії (теорії середнього рівня), знання, здобуте за допомогою емпіричних досліджень.....	13
1.2. Основні категорії психології та соціології.....	15
1.2.1. Поняття «психіка» та її сутність. Функції психіки: відображальна, регулятивна.....	15
1.2.2. Співвідношення понять «соціальне» і «суспільне».....	16
1.2.3. Співвідношення понять «людина», «індивід», «особистість» та «індивідуальність».....	17
1.2.4. Біологічні передумови, соціальні умови та чинники психічного розвитку особистості.....	17
1.2.5. Мотиви та мотивація особистості. Потреби, інтереси, переконання, ідеали. Спрямованість особистості.....	19
1.2.6. Цінності та ціннісні орієнтації особистості. «Життєві стратегії».....	21
1.2.7. Самоактуалізація та самореалізація особистості: сутність та риси.....	23
РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ.....	24
2.1. Соціологічна та психологічна думка XIX ст.....	24
2.1.1. Позитивізм Огюста Конта. Концепція співвідношення суспільства та індивіда.....	24
2.1.2. Психологія натовпу Гюстава Лебона. Класифікація натовпів, характеристики натовпів.....	24
2.1.3. Теорія наслідування Габрієля Тарда. Психологічний механізм наслідування як ключ до пояснення соціальної поведінки.....	27
2.1.4. Органіцизм та еволюціонізм у теорії Герберта Спенсера.....	29
2.2. Соціологічна та психологічна думка кінця XIX-початку XX ст.....	30

2.2.1. Інтеракціонізм. Теорія «дзеркального Я» Чарльза Хортон Кулі. Символічний інтеракціонізм Джоржа Геберта Міда. Аналіз динаміки «Я»: «І» та «те».	30
2.2.2. Психоаналітична теорія Зигмунда Фрейда. Вчення про сексуальність: лібідо, сублімація, витіснення. Структура особистості: Воно (Id), Я (Ego) і Над-Я (Super-Ego). Соціологічні аспекти психоаналізу.	31
2.2.3. Індивідуальна психологія Альфреда Адлера. Комплекс меншовартості.	33
2.2.4. Аналітична психологія Карла Густава Юнга. Структура особистості. Архетипи колективного несвідомого.	34
2.2.5. Розуміюча соціологія Макса Вебера. Теорія соціальної дії. Типи соціальної дії. Типи легітимного панування.	36
2.2.6. Еміль Дюргейм про суспільні норми і цінності. Поняття аномії. Проблеми розрізнення нормальних і патологічних явищ. Типи самогубств. Еміль Дюргейм про суспільні норми і цінності.	37
2.2.7. Теорія соціальної поведінки Вільфредо Пареро. Теорія еліт. Циркуляція еліт як елемент підтримки соціальної рівноваги.	37
2.3. Психологічна та соціологічна думка другої половини ХХ – початку ХХІ ст.	38
2.3.1. Дж. Морено: соціометрична революція, психодрама. Неофрейдизм (Е. Фром, Е. Еріксон). Класичний біхевіоризм (Дж. Уотсон, І. Павлов, Б. Скінер) та необіхевіоризм (А. Бандура). Гуманістична психологія (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, І. Ялом). Генетична психологія Ж. Піаже.	38
2.3.2. Специфіка структурно-функціональної теорії Толкотта Парсонса.	44
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ.	45
3.1. Планування та забезпечення якості дослідження.	45
3.1.1. Наукові дослідження: різновиди (теоретичні та емпіричні; фундаментальні та прикладні; розвідувальні, описові та аналітичні; польові та лабораторні), проблема, мета, завдання, об'єкт, предмет.	45
3.1.2. Програма дослідження: структура документа, основні пункти, етапи дослідження. Тлумачення, концептуалізація, операціоналізація основних понять дослідження. Гіпотези дослідження: теоретичні, емпіричні, статистичні.	46
3.1.3. Вибірковий метод: генеральна сукупність, вибірка, основні вимоги до формування вибірки, методи формування.	47
3.1.4. Якість інформації: репрезентивність, валідність, надійність. Типи валідності (змістовна, критеріальна, конструктна), валідація. Забезпечення надійності.	48
3.2. Методи збору інформації.	49
3.2.1. Спостереження: види, переваги і недоліки, роль спостерігача.	49
3.2.2. Експеримент: види (констатувальний, формувальний, природний, лабораторний), планування, внутрішня і зовнішня валідність.	51

3.2.3. Методи опитування: анкетування, інтерв'ювання. Анкетування (поштові, пресові, он-лайн, експертні, індивідуальні, групові). Анкета: види питань, методичні вимоги до композиції анкети та різних питань. Формулювання питань і відповідей в анкеті. Інтерв'ювання (фокус-групові, глибинні, неформалізовані: історія життя, біографія, усна історія).....	54
3.2.4. Експертні опитування (метод експертної оцінки): пошук, відбір та підготовка експертів. Види і процедури експертного опитування.....	57
3.2.5. Соціометрія: особливості застосування та інструментарію (анкета, шкали), соціометричні індекси, матриці, соціограми.	59
3.2.6. Аналіз документів. Контент-аналіз.	62
3.3. Методи аналізу емпіричних даних.....	64
3.3.1. Вимірювання (за С. Стівенсом): визначення, види, рівні, шкали (номінальні, порядкові, метричні).....	64
3.3.2. Описова статистика. Міри центральної тенденції та міри варіації для шкал різних типів. Точкове та інтервальне оцінювання. Довірчий інтервал.	65
3.3.3. Аналіз статистичного зв'язку між двома зміними. Коефіцієнт кореляції. Методи перевірки статистичних гіпотез.	66
3.3.4. Лінійна регресія (парна та багатовимірна).....	66
РОЗДІЛ 4. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ.....	68
4.1. Особистість як об'єкт та суб'єкт соціальних відносин.....	68
4.1.1. Соціалізація особистості: сутність, етапи (первинна, вторинна), механізм (адаптація, інтеграція). Суб'єкти (сім'я, формальні та неформальні групи однолітків) і агенти (освіта, традиційні ЗМІ та нові медіа: інтернет, соціальні мережі) соціалізації. Поняття ресоціалізації.	68
4.1.2. Девіантна поведінка особистості. Поняття та види (позитивна і негативна) девіацій. Суїцидальна та залежна поведінка. Булінг. Мобінг. Ейджизм. Рівні девіантної поведінки: поведінка, що не є схвалюваною іншими, що осуджується іншими, морально негативні прояви і вчинки, делінквентна поведінка, злочинна поведінка, деструктивна поведінка. Соціальні та психологічні чинники девіантної поведінки. Профілактика девіантної поведінки: просвіта, соціальна реклама, корекційні програми, створення ситуації успіху.	69
4.1.3 Соціальні статуси: поняття та види (офіційний та неофіційний, приписаний та здобутий). Соціальні ролі: поняття та види (активні та пасивні, явні та латентні). Структура ролі за В. Ядовим (когнітивна, афективна, конативна складові). Маргінальність соціальних ролей.....	70
4.1.4. Стать і гендер. Маскулінність. Фемінінність. Андрогінність. Гендерна ідентичність. Кризи гендерної ідентичності. Гендерні стереотипи: поняття та види (традиційні та егалітарні). Гендерна рівність і дискримінація. Сексизм. Фемінізм.	71
4.2. Особистість у життєвому та професійному просторі.	72

4.2.1. Гра, навчання, праця як види діяльності. Професійна діяльність: поняття та етапи професіоналізації (професійне самовизначення, професійне навчання, професійна адаптація, професійне становлення, професійна реалізація, завершення професійної діяльності). Мотивація та стимулювання професійної діяльності (за ієрархією потреб А. Маслоу). Професійне вигорання. Поняття професійних криз.	72
4.2.2. Спілкування як соціально-психологічний феномен. Спілкування як обмін інформацією (комунікативна сторона спілкування). Комунікатор, реципієнт, канал передавання інформації. Комунікативні бар'єри. Спілкування як сприймання, розуміння та оцінка партнерів спілкування (перцептивна сторона спілкування). Механізми міжособистісного сприймання: ідентифікація, соціальна рефлексія, стереотипізація. Каузальна атрибуція. Атитюд як соціальна установка. Спілкування як взаємодія (інтерактивна сторона спілкування).....	76
4.2.3. Конфлікт і конфліктна ситуація. Види конфліктів (внутрішньо особистісний, міжособистісний, внутрішньо груповий, між груповий). Рольові конфлікти (гендерно-рольовий конфлікт, конфлікт між сімейними і професійними ролями). Стили поведінки в конфлікті (суперництво, уникнення, компроміс, співпраця, пристосування). Запобігання (психологічна просвіта, недопущення дискримінації, матеріальне та моральне заохочення, дотримання корпоративної культури) та розв'язання (досягнення компромісу чи співпраці) конфліктів у різних сферах життєдіяльності.	80
4.2.4. Соціальна організація як формальна група: характеристики, структура, функції організації. Управління. Управлінська діяльність. Лідерство та керівництво. Типологія лідерства. Стили керівництва (авторитарний, демократичний, ліберальний). Корпоративна (організаційна) культура.	81
4.2.5. Характеристика і актуальні проблеми сучасної сім'я Функції сім'ї (нестабільність шлюбу, знижування народжуваності, матеріальне неблагополуччя) Функції сім'ї (репродуктивна, економічна, виховна, господарсько-побутова, комунікативна, дозвіллева, сексуальна, рекреативна, психологічного захисту). Види сім'ї: нуклеарна та розширена сім'я; патріархальна, матріархальна, егалітарна сім'я; моногамна та полігамна сім'ї. Шлюб і шлюбні стосунки. Сімейні кризи.	82
РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА.....	90
5.1. Група як структурний елемент суспільства.....	90
5.1.1. Поняття та головні ознаки соціальної групи. Класифікація соціальних груп (великі соціальні групи, середні соціальні групи, малі соціальні групи).....	90
5.1.2. Поняття великої соціальної групи. Класифікація великих соціальних груп (соціально-класові, соціально-демографічні, соціально-етнічні, соціально-професійні та соціально-територіальні). Натовп як	

велика стихійна група. Основні характеристики та типологія натовпу, соціально-психологічні особливості окремих його різновидів. Етнічні групи. Форми існування етносів та основні етнічні процеси. Поняття етнічної ідентичності та свідомості.	90
5.1.3. Поняття малої групи. Класифікація малих соціальних груп (первинні/вторинні; формальні/неформальні; референтні/групи членства; квазігрупи). Структура малої групи. Динамічні процеси в малій групі. Соціально-психологічний клімат групи. Конформізм, конформна поведінка і конформність. Згуртованість.....	93
5.2. Соціальні та психологічні характеристики й форми організації суспільних процесів і явищ.....	95
5.2.1. Суспільна свідомість. Масова свідомість. Групова свідомість. Індивідуальна свідомість. Механізмам соціально-психологічного впливу (наслідки, навіювання, переконання, зараження, чутки, мода).	95
5.2.2. Поняття соціального інституту. Основні функції та характерні ознаки. Види соціальних інститутів: економічні, політичні, релігійні, культури та соціалізації тощо.	96
5.2.3. Соціальна стратифікація та соціальні нерівності. Основні критерії соціальної стратифікації.	97
5.2.4. Соціальна мобільність: поняття, типи (вертикальна/горизонтальна), механізми, соціальні та психологічні чинники. Міграція як вид просторової мобільності: сутність, соціальні та психологічні характеристики.	98

РОЗДІЛ 1. ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ.

1.1. ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІОЛОГІЯ В СТРУКТУРІ СУЧАСНИХ НАУК.

1.1.1. Об'єкт, предмет психології. Психіка як об'єкт психології. Психічні явища як предмет психології.

Психологія (грец. *psyche* – душа, *logos* – наука) – наука, що вивчає факти, закономірності й механізми психіки.

У різні часи і в різних вчених об'єкт і предмет психології сприймалися по-різному. Об'єктом психології як науки виступає психіка. Як основний об'єкт психології виступають соціальні суб'єкти їх життєдіяльності, зв'язки і відносини, а також об'єктивні і суб'єктивні фактори, що сприяють чи перешкоджають досягненню ними вершин у житті і творчій діяльності. Вивчення закономірностей функціонування і розвитку психіки складає предмет психології як науки. Психологія поширює свою об'єктну область на всі різноманітні форми існування і прояви психіки та світу психічних феноменів. Особливість об'єктів психології в тому, що вони ідеальні за своєю природою, суб'єктивні і є продуктами цілком матеріальних процесів і їх носіїв.

Об'єкт психології - це психіка як вища форма взаємозв'язку живих істот з предметним світом, виражена в їх здатності реалізовувати свої спонуки та діяти на основі інформації про нього.

На рівні людини психіка набуває якісно новий характер в силу того, що її біологічна природа перетворюється соціокультурними факторами. З точки зору сучасної науки психіка є своєрідним посередником між суб'єктивним і об'єктивним, реалізує історично сформовані уявлення про співіснування зовнішнього і внутрішнього, тілесного і душевного. Об'єкт психології може містити в собі різні складові частини. Він має безпосередній зв'язок з предметом дослідження, але не є його синонімом.

Предметом психології є закономірності розвитку і проявів психічних явищ та їх механізми. Психічне життя людини складне й має багато форм виявлення. Психічні явища – це своєрідні суб'єктивні переживання, суб'єктивні образи явищ реальної дійсності, це внутрішній світ людини в усій його повноті й різноманітності. Психічне життя людини охоплює її пізнавальну (відчуття, сприймання, пам'ять, мислення, уяву, увагу), емоційну (емоції, почуття, переживання), а також прояви волі (вольової регуляції поведінки). Важливим аспектом психічного життя є спонукання до активності – потреби, мотиви, інтереси, переконання тощо. Окрему групу психічних явищ становлять індивідуально-психологічні особливості особистості (темперамент, характер, здібності) та її психічні стани (піднесеність, пригніченість, схвильованість, байдужість). Як форма відображення дійсності високоорганізованою матерією (головним мозком) психіка характеризується низкою особливостей. По-перше, психічне відображення має активний характер, пов'язане з пошуком та добором способів дій, що відповідають умовам середовища. По-друге, психічне відображення має випереджуючий характер, забезпечує функцію передбачення

в діяльності та поведінці. По-третє, кожний психічний акт є результатом дії об'єктивного через суб'єктивне, через людську індивідуальність, що накладає відбиток своєрідності на її психічне життя. По-четверте, у процесі активної діяльності психіка постійно вдосконалюється й розвивається.

1.1.2. Об'єкт, предмет соціології. Суспільство як об'єкт соціології. Соціальна взаємодія як предмет соціології.

Об'єкт соціології – це соціальна реальність, тобто реальне суспільне життя, суспільство як цілісний організм.

Загалом, об'єктом соціології є:

– суспільство (глобальне світове співтовариство, національне співтовариство);

– соціальні спільноти – сукупності індивідів, що реально існують, характеризуються відносною цілісністю і придатні для емпіричної фіксації (класи, конфесії, професійні, вікові групи тощо);

– людина, як творець соціальних спільнот і суб'єкт соціальних процесів;

– соціальні інститути – сталі форми організації спільної діяльності людей, механізми самоорганізації спільного життя людей, органи управління ним.

Предмет соціології – це сукупність основних теоретичних понять, за допомогою яких вчені описують реальні факти, пояснюють і практично вирішують соціальні проблеми.

Серед основних понять соціології можна виділити такі як: статус, роль, соціальна структура, соціальна група, соціальна взаємодія, соціалізація та ін.

Суспільство – сукупність усіх засобів взаємодії та форм об'єднання людей, що склалися історично, мають спільну територію, загальні культурні цінності та соціальні норми, характеризуються соціокультурною ідентичністю її членів.

Суспільство – дуже складне й багатогранне в структурному плані явище. Соціологія вивчає соціальну сферу життя суспільства – галузь соціальних відносин як відносин між більш чи менш широкими спільнотами людей та самими людьми, що є частинами тих спільнот.

Соціальна взаємодія – це форма соціальних зв'язків, що реалізуються в обміні діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, уміннями, навичками та у взаємному впливі людей, соціальних спільнот; система взаємообумовлених соціальних дій, зв'язаних циклічною залежністю, при якій дія одного суб'єкта є одночасно причиною і наслідком у відповідь дій інших суб'єктів.

1.1.3. Функції соціології: теоретико-пізнавальні, практично-політичні.

Широкий зв'язок соціології з суспільством, соціальною дійсністю вимірюється в першу чергу функціями, які соціологія виконує. Функції соціології визначаються її завданнями перед суспільством.

Функції прийнято поділяти на головні й другорядні.

До головних функцій соціології належать теоретико-пізнавальна, практично-перетворювальна, світоглядно-ідеологічна та прогностична.

До другорядних функцій соціології належать інформаційна, оціночна, культурна, описова.

Теоретико-пізнавальна функція полягає в тому, що соціологія накопичує знання, систематизує їх, намагається скласти найбільш повну картину соціальних відносин і процесів в сучасному суспільстві. Вона дає змогу зрозуміти нам людей, навколишній світ, пояснити, чому події в житті людей відбуваються саме так, а не інакше, тобто вона пов'язана з вивченням закономірностей суспільного розвитку, з пізнанням суспільного середовища. Суть теоретико-пізнавальної функції полягає у формулюванні проблем соціальної реальності, розробці гіпотез, визначенні шляхів, методів та інструментарію соціологічного дослідження.

Щодо практично-політичної функції, то її реалізація передбачає взаємодію соціології з органами влади і полягає у сприянні ефективному керівництву соціальними процесами завдяки наданій цим органам соціологічної інформації щодо справжнього становища суспільства.

1.1.4. Трансформація уявлень про предмет психології. Історичне формування предмета психології: від вчення про душу до науки про психіку.

Становлення психології як самостійної науки пов'язують із кінцем ХІХ ст., коли почали активно розвиватися природничі науки. Офіційним роком заснування психології 1879 р., коли в Німеччині у м. Лейпциг Вільгельм Вундт відкрив першу психологічну лабораторію. У ній вивчались відчуття, сприймання, час реакцій людей на різні подразники. Відразу зазначимо, що предмет вивчення психології протягом історії її розвитку змінювався.

Перший етап – психологія як наука про душу. Перші уявлення про психіку були пов'язані з анімізмом (від латинського «аніма» – дух, душа) – найдавнішими поглядами, згідно з якими у всього, що існує на світі, є душа. Душа розумілася як незалежна від тіла сутність, керуюча всіма живими і неживими предметами.

Виникають спроби натурфілософського тлумачення душі, тобто її розуміння як матеріального явища. Найперші подібні описи і пояснення психіки базувалися на матеріалістичній картині світу, що містила три основні начала: воду, повітря і вогонь. Усе існуюче на землі уявлялося змістом цих матеріальних начал, причому носієм душі вважалося вогненне начало. Самій же душі приписувалася функція руху.

Пізніше давню світоглядну картину змінила нова - атомістична. У найбільш завершеному вигляді це відобразилося в працях видатного давньогрецького мислителя Аристотеля. Головна функція душі, за Аристотелем, – реалізація біологічного існування організму. Душа безтілесна, вона є форма живого тіла, а не якогось зовнішнього стосовно неї феномена. Аристотель вперше висунув ідею нерозривності душі і живого тіла. Він заперечував погляд на душу як на речовину. У той же час він вважав за можливе розглядати душу у відриві від матерії (живих тіл). Вчення про душу як незалежний розділ філософії вперше було виділено й оформлено Аристотелем,

а його трактат «Про душу» можна розглядати як один із перших науково-психологічних здобутків.

З XVII століття починається нова епоха в розвитку психологічного знання. Усі кардинальні проблеми були осмислені з позиції механістичного детермінізму. Утвердився новий погляд на джерела і механізми поведінки людини. Завдяки законам механіки поведінка розумілася як система рефлексів. Біомеханіка, пояснюючи поведінку людини, цілком обходила без звертання до внутрішніх, психічних феноменів.

Філософською основою нового рішення проблеми взаємозв'язку психіки і поведінки став дуалізм – вчення, що стверджувало роздільне, незалежне існування у світі двох начал: матерії і духу. На основі цього навчання Декарт дійде до висновку про цілковите розходження, що існує між тілом і душею людини: «Тіло за своєю природою завжди подільне, тоді як дух неподільний». Робота тіла людини регулюється «розумною душею», локалізованої в головному мозку. У такий спосіб поняття «душа» стало перетворюватися в поняття «розум», а пізніше в поняття «свідомість». Перше, що людина виявляє в собі – це її власна свідомість. Існування свідомості – головний і безумовний факт. Основне завдання психології – аналіз стану і змісту свідомості. Психологія стала розвиватися як наука про свідомість.

Другий етап – психологія як наука про свідомість. У XVII столітті вивчення взаємин душі і тіла остаточно поступається місцем вивченню розумової діяльності і свідомості. Англійський філософ Дж. Локк розглядає душу людини як пасивне, але здатне до сприйняття середовище, порівнюючи її з чистою дошкою, на якій нічого не написано. Локк став родоначальником емпіричної психології, тобто психології як науки про внутрішній досвід. Він вважав, що існує два джерела всіх знань людини: перше джерело – це об'єкти зовнішнього світу, друге – діяльність власного розуму людини.

Важливим способом вивчення діяльності і свідомості людей стає самоспостереження. Метод пізнання психічних явищ шляхом самоспостереження людини, тобто уважного вивчення самою людиною того, що відбувається в її свідомості при рішенні різного роду задач, називається інтроспекцією.

Що стосується слова «психологія», утвореного від грецьких слів «психе» (душа) і «логос» (наука), то воно вперше з'явилося тільки у XVII столітті в роботі німецького філософа Християна Вольфа. У 60-х роках XIX століття відбулося виділення психології в самостійну науку. Воно було пов'язано зі створенням спеціальних науково-дослідних установ – психологічних лабораторій і інститутів, кафедр у вищих навчальних закладах, а також із впровадженням експерименту для вивчення психічних явищ. Першим варіантом експериментальної психології як самостійної наукової дисципліни з'явилася фізіологічна психологія німецького ученого В. Вундта. У 1879 р. у Лейпцизі Вундт відкрив першу у світі експериментальну психологічну лабораторію. Вундт вважав, що психологія повинна знайти елементи

свідомості, розкласти складнішу динамічну систему свідомості на прості, далі неподільні частини. Такий підхід назвали структуралістським.

Структуралісти вважали головною задачею психології експериментальне дослідження структури свідомості. Але ідея розкладання психіки на найпростіші елементи виявилася помилковою. Американський психолог У. Джеймс запропонував вивчати функції свідомості й її роль у виживанні людини. Він висунув гіпотезу, що роль свідомості полягає в тім, щоб дати людині можливість пристосуватися до різних ситуацій або повторюючи уже вироблені форми поведінки, або змінюючи їх в залежності від обставин, або освоюючи нові дії, якщо того вимагає ситуація. Психологія – це наука про функції свідомості, такий підхід назвали функціоналістським. Психічне життя розумілося за зразком біологічного, як сукупність функцій, дій, операцій. Поняття функції в психології не було продуктивним. Відчувалася потреба у новому предметі, у нових проблемах, методах, принципах.

Третій етап - психологія як наука про поведінку. Американський психолог Уотсон проголосив у 1913 році, що психологія одержить право називатися наукою, коли буде застосовувати об'єктивні експериментальні методи. Об'єктивно можна вивчати тільки поведінку людини, що виникає в тій чи іншій ситуації. Кожній ситуації відповідає певна поведінка, яку варто об'єктивно фіксувати. Завдання психології – ставити експерименти і спостерігати за тим, що можна безпосередньо побачити: поведінку, вчинки, реакції людини.

Четвертий етап – психологія як наука про закономірності функціонування і розвитку психіки як особливої форми життєдіяльності. На сучасному четвертому етапі психологію визначають як наукове дослідження поведінки і внутрішніх психічних процесів і практичне застосування отриманих знань. Психологія – це наука, що вивчає об'єктивні закономірності, прояви і механізми психіки.

1.1.5. Трансформація уявлень про предмет соціології: від вивчення суспільства в людині до дослідження людини в суспільстві.

Вперше поняття «соціологія» введено в науку в 30-х роках XIX ст. французьким вченим Огюстом Контом, який ототожнював соціологію з суспільствознавством і вважав, що соціологія повинна ґрунтуватись на позитивних фактах і будуватись на прикладах природничих наук.

Предмет соціології – це відтворення соціальної реальності на абстрактному рівні шляхом виявлення значущих з практичної точки зору закономірних зв'язків і відносин. Це найбільш значущі властивості, сторони, характеристики, особливості об'єкта, які підлягають безпосередньому вивченню або пізнання яких особливо важливе для вирішення певної проблеми (теоретичної або практичної).

Оскільки соціальна реальність постійно змінюється, то предмет соціології також не може бути стабільним. Його розвиток залежить від двох вирішальних факторів: прогресу самого наукового знання і мінливих потреб суспільства, соціального запиту. Отже, предмет соціології має історичний характер і може

змінюватися згідно з завданнями, які вирішують наука, суспільство в цілому. Саме потреби практики висувають на кожному етапі життя суспільства нові вимоги до предметної сфери соціології. Якщо з другої половини XIX ст. предметне поле соціології обмежувалось вивченням суспільства у національних кордонах, то наприкінці XX ст. у світі дедалі більшої сили набирають взаємопов'язані процеси переходу до нового типу суспільства – постіндустріального, а також глобальних трансформацій. Глобалізація й спричинила розширення предметного поля соціології від одного суспільства до людства загалом, до світової мегаспільноти, яка формується.

Існують два підходи до трактування предмета соціології: макросоціологічний та мікросоціологічний. Суть першого полягає у трактуванні предмета соціології як науки про цілісність і системність суспільства та у вирішенні таких головних аспектів предметної галузі, як соціальна структура, культура, соціальні інститути всезагального характеру, глобальні соціальні процеси і зміни. Мікросоціологічний підхід акцентує увагу на сфері людської поведінки та свідомості, ставить у центр уваги людину в її повсякденному житті, в усьому багатстві її зв'язків та взаємодій з іншими людьми. Тут на першому плані – поняття соціальної поведінки індивіда, її механізми включно з міжособистісною взаємодією, мотивацією, стимулами. Отже, відмінність між цими підходами полягає в тому, що головними постатями в них є або суспільство загалом, або людина. Поєднати ці підходи й уникнути крайнощів кожного дозволяє поняття «соціальна спільнота» як основна категорія та ядро предмета соціології. Це поняття враховує й всезагальні форми соціальної організації, й індивідуальну складову соціального – людину-особистість.

1.1.6. Структура та основні галузі психології. Фундаментальна та прикладна психологія.

Галузі психології – сфери науково-психологічних досліджень та практичного застосування психологічних знань, що розвиваються відносно самостійно.

Кожні 4–5 років з'являються нові галузі психології. Їх виникнення зумовлене впровадженням психології у всі сфери наукової і практичної діяльності, появою нових психологічних знань.

Усі галузі психології можна розподілити на дві групи: фундаментальні та прикладні.

Фундаментальні (загальні) – базові, мають загальне значення для розуміння і пояснення різних психічних явищ, в тому числі поведінки людей, незалежно від того, якою діяльністю вони займаються. Це база, яка об'єднує усі галузі психологічної науки і є основою для їх розвитку. Тому їх об'єднують терміном «загальна психологія».

Прикладні (спеціальні) – галузі науки, досягнення яких використовуються на практиці. Вони вирішують конкретні завдання у межах свого напряму. У деяких випадках досягнення прикладних галузей може мати фундаментальний

характер, що створює передумови для використання отриманого знання у всіх галузях і напрямках. Прикладними галузями психології є:

- педагогічна психологія – галузь психологічної науки, що вивчає психологічні проблеми навчання і виховання, досліджує питання цілеспрямованого формування пізнавальної діяльності й суспільно значущих якостей особистості, вивчає умови, які забезпечують оптимальний ефект навчання, врахування індивідуальних особливостей учня при побудові навчального процесу і взаємин вчителя та учня, а також взаємин всередині навчального колективу;

- вікова психологія – вивчає вікову динаміку психічних процесів і закономірності етапів психічного розвитку й формування особистості від народження до старості; розділи вікової психології: психологія дитинства, психологія юності, психологія зрілого віку, геронтопсихологія;

- диференціальна психологія – вивчає відмінності як між індивідами, так і між групами, а також причини й наслідки цих відмінностей;

- соціальна психологія – вивчає закономірності поведінки і діяльності людей, зумовлені фактом їх включеності у групи, а також психологічні характеристики самих груп;

- політична психологія – вивчає психологічні компоненти політичного життя і діяльності людей, їх настрої, думки, почуття, ціннісні орієнтації;

- психологія мистецтва – галузь психологічної науки, предметом якої є властивості й стани особистості чи групи осіб, що зумовлюють усвідомлення й сприймання художніх цінностей, вплив цих цінностей на життєдіяльність окремої особистості в цілому;

- медична психологія – вивчає психологічні аспекти гігієни, профілактики, діагностики, лікування, експертизи й реабілітації хворих; питання, пов'язані з виникненням, розвитком і перебігом хвороби, впливом тих чи інших хвороб на психіку людини і, навпаки, впливом психіки на хворобу;

- інженерна психологія – галузь психології, яка досліджує процеси і засоби взаємодії між людиною і машиною;

- юридична психологія – вивчає психологічні закономірності системи «людина – право», розробляє рекомендації, спрямовані на підвищення ефективності цієї системи.

Інші прикладні галузі психології: спортивна психологія, авіаційна й космічна психологія, військова психологія, експериментальна психологія тощо.

1.1.7. Рівні соціологічного знання: загальносоціологічні теорії (мікросоціологія та мікросоціологія), спеціальні та галузеві соціологічні теорії (теорії середнього рівня), знання, здобуте за допомогою емпіричних досліджень.

Сьогодні більшість учених дотримується думки про тривірневу структуру соціології: теоретична соціологія; спеціальні соціологічні теорії або теорії середнього рівня; емпіричні дослідження.

Загальнотеоретичний рівень охоплює найбільш загальні закони й закономірності функціонування і розвитку таких соціальних спільнот як суспільство (людство) в цілому.

Загальна соціологічна теорія досліджує суспільство в цілому, основні закони його розвитку і функціонування. Вона дозволяє співставити окремі соціальні явища і процеси з соціальним цілим, унаслідок чого з'являється можливість науково пояснити їх, розглянути їх походження, структуру і функції. Теоретична соціологія також виробляє основний понятійний апарат, необхідний для вивчення суспільства.

Мікросоціологія – це сукупність соціологічних знань з пізнавальною орієнтацією на вивчення так званих «мікрооб'єктів»: міжособистісних взаємодій і стосунків, комунікативних зв'язків у малих групах, поведінки особи, мікросоціальних явищ і процесів.

Макросоціологія вивчає соціальну дійсність на рівні великих спільнот (місто, страта, нація, клас) або на рівні абстрактного розуміння соціальних системі соціальних структур.

Положення загальної соціологічної теорії щодо окремих механізмів соціальної взаємодії уточнюють спеціальні соціологічні теорії (теорії середнього рівня). Вони мають вузький пізнавальний ракурс і торкаються окремих сфер суспільного життя, соціальних груп і інститутів, поєднують в собі теоретичний і емпіричний рівні дослідження, займаючи проміжне становище між фундаментальними теоріями та емпіричними узагальненнями первинної соціологічної інформації.

Існують три види спеціальних теорій: – теорії, що вивчають закони розвитку і відтворення окремих соціальних спільнот. До них відносять соціологію міста, села, етносоціологію, соціологію молоді, соціологію сім'ї; – галузеві теорії, що розкривають закономірності і механізми життєдіяльності соціальних спільнот в окремих сферах суспільного життя. Це – соціологія політики, соціологія праці, соціологія управління, соціологія освіти, економічна соціологія тощо; – теорії, що аналізують окремі елементи соціального механізму. До них відносять теорію соціального контролю, теорію соціальних комунікацій, соціологію конфлікту, соціологію девіантної поведінки тощо.

Третій рівень соціологічного знання представлений конкретними соціологічними дослідженнями, які проводяться з метою одержання об'єктивних даних стосовно різних сторін соціальної дійсності.

Всі рівні знаходяться в тісній взаємодії, взаємодоповнюють один іншого, утворюючи єдину систему соціологічного знання.

1.2. ОСНОВНІ КАТЕГОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ.

1.2.1. Поняття «психіка» та її сутність. Функції психіки: відображальна, регулятивна.

Психіка (від грец. psychikos – душевний) – це системна властивість високоорганізованої матерії, що полягає у активному відображенні суб'єктом об'єктивного світу та саморегуляції власної поведінки та діяльності.

Психіка тісно пов'язана з нервовою системою, але не зводиться до неї. Як відомо, нервова система – центр діяльності всього організму, вона виконує дві головні функції: функцію передачі інформації і функцію інтеграції, переробки одержуваної інформації, програмування найбільш адекватної реакції. Перша функція належить периферичній нервовій системі. Друга – центральній нервовій системі і включає широкий діапазон процесів – від найпростіших рефлексів до найскладніших розумових операцій. Ушкодження чи неадекватне функціонування будь-якої ділянки нервової системи викликає специфічні порушення у функціонуванні організму і психіки. Найсильніше на психіку впливає характер повноцінності й адекватності функціонування головного мозку. Сучасні дослідники підтвердили, що права і ліва півкулі мають специфічні функції. Функції лівої півкулі: хронологічний порядок; читання карт і схем; запам'ятовування імен, слів, символів; мовна активність, чутливість до змісту; бачення світу веселим, легким; детальне сприйняття. Функції правої півкулі: поточний час; конкретний простір: запам'ятовування образів, конкретних подій, пізнавання обличч людей; сприйняття емоційного стану; бачення світу похмурим; цілісне, образне сприйняття. Перевага активності тієї чи іншої півкулі впливає на індивідуальні особливості особистості. Саме спеціалізація півкуль і дозволяє людині розглядати світ із двох різних точок зору, пізнавати його об'єкти, користуючись не тільки словесною – граматичною логікою, але й інтуїцією з її просторово-образним підходом до явищ і моментальним охопленням цілого. Спеціалізація півкуль як би породжує в мозку двох співрозмовників і створює фізіологічну основу для творчості. Варто підкреслити, що в нормі здійснення будь-якої функції - це результат усього мозку, і лівої, і правої півкулі. Оскільки існує глибинний фундаментальний зв'язок нашого органічного існування з природою, то неминучий вплив природних пульсацій і ритмів на нашу психіку.

Психіка – це суб'єктивний образ об'єктивного світу. Психіка належить завжди суб'єкту, поза суб'єкта не існує, залежить від суб'єктивних особливостей.

Психіка – суб'єктивний образ («картина») зовнішнього і внутрішнього середовища, орієнтація в цьому середовищі, сукупність усіх психічних станів і процесів, свідомих і несвідомих.

Основні функції психіки:

- відображення впливів навколишньої дійсності;
- регуляція поведінки і діяльності;
- усвідомлення людиною свого місця в навколишньому світі.

Психічне відображення – найскладніший і найрозвиненіший вид відображення. Відображення впливів навколишньої дійсності – одна з основних функцій психіки. Психічне відображення носить як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Образи матеріального світу, що виникають у свідомості, є знімками, зліпками, копіями існуючих предметів, явищ, подій. Але для психіки не менш істотним є відношення до матеріального об'єкта, який вона відбиває. Вплив об'єктивної дійсності через конкретний стан людини, активне перетворення того, що відображається, обумовлюють суб'єктивність психічного відображення.

Регулятивна функція психіки полягає в узгодженні завдяки дії відчуттів, сприймання, мислення, уяви, поведінки та діяльності із зовнішніми умовами. Якщо об'єктом діяльності є інша людина, регулятивна функція стає ще складнішою. Психічні процеси регулюють поведінку за умови наявності апарату зворотного зв'язку, покликаною забезпечувати особистість інформацією про правильність дії, руху. Зворотний зв'язок у психології означає, що кожна дія оцінюється мозком на відповідність її результатів запланованому, запрограмованому, доцільному. У психіці функціонує єдина циклічна система, куди надходять сигнали про результати дій (зворотний зв'язок). У цьому зв'язку зіставляються результати дії з її образом, виникнення якого передуює їй. Від виконавчого апарату до кори мозку надходить інформація про доцільність чи недоцільність здійснюваного акту. Там вона зіставляється, порівнюється з образом дії, представленим у свідомості. Цей апарат призначений для сприйняття інформації та порівняння її із запланованим образом. П. Анохін (1898-1974) назвав його «акцептором дії». Зворотна аферентація (передавання імпульсу) сприяє точнішому порівнянню рефлекторного акту з вихідним проектом, а також відповідності тому, чого очікує людина.

1.2.2. Співвідношення понять «соціальне» і «суспільне».

«Суспільне» – це реальність відносин, які створені людьми в суспільстві.

Ця реальність виникає природно, об'єктивно, незалежно від волі і свідомості окремого індивіда. Люди з необхідністю вступають у низку економічних, політичних, культурних, релігійних та інших відносин, бо природно прагнуть задовольнити свої основні інстинкти, природно посіяний інтерес і природно окреслені потреби. Зазвичай, наприклад, під суспільно-економічним процесом розуміється вся та низка відносин між людьми, яка виникає у зв'язку з тим, що люди природно хочуть їсти, пити, одягатись, мати житло тощо.

Поряд із природним у суспільному процесі існує нерозривно пов'язане з ним соціальне.

«Соціальне» – сукупність певних рис та особливостей суспільних відносин, інтегрована індивідами чи спільнотами у процесі спільної діяльності в конкретних умовах, яка виявляється в їх стосунках, ставленні до свого місця в суспільстві, явищ і процесів суспільного життя.

Соціальне – це реальність відносин, які створені особистостями в суспільстві.

Реальність соціального виникає завдяки соціалізації людини. Тобто природний процес розвитку людини набуває у системі суспільних відносин свого вищого рівня – соціального. Людина в натуральний процес відносин починає вносити корективи особистого плану. Соціальне – те штучне, чим людина намагається виділитись у середовищі собі подібних. Соціальним, наприклад, є не тільки прагнення влади людиною, а й одночасно те, якої і чиєї влади прагне вона чи спільнота, до якої людина належить. А в наведеному вище прикладі стосовно суспільно-економічного соціально-економічне – це не тільки те, що людина хоче їсти, пити, одягатись тощо, а й насамперед, що їсти-пити, як і для кого одягатись, яке мати житло і т. ін.

1.2.3. Співвідношення понять «людина», «індивід», «особистість» та «індивідуальність».

Найпоширенішими у психологічній науці є поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особистість», глибоке пізнання яких і феноменів, які вони позначають, допомагає керівнику глибше зрозуміти працівника, виявити комплекс умов, необхідних для наукової організації праці й управління.

Людина - родове поняття, що вказує на причетність істоти до вищого ступеня розвитку живої природи - людського роду; специфічна, унікальна єдність біологічного і соціального; система, в якій фізичне і психічне, природне й соціальне становлять нерозривну єдність.

Якщо поняття «людина» містить у собі всі людські якості незалежно від її наявності у конкретної людини, то поняття «індивід» характеризує конкретну людину, включає притаманні їй психологічні й біологічні властивості.

Індивід(лат. *individuum* - неподільне) - окрема людина, особа в групі або суспільстві, окремий представник людської спільноти.

Індивідуальність - сукупність своєрідних психологічних особливостей і властивостей людини, що характеризує людську неповторність і виявляється у рисах характеру, специфіці інтересів, якостей, здібностей, які відрізняють одну людину від іншої. Індивідуальність формує ті важливі характеристики людини, котрі забезпечують властивий лише їй стиль взаємозв'язків з навколишнім світом. Передумовою формування її є задатки. Індивідуальність є неодмінною і найважливішою ознакою особистості.

Особистість - людина, соціальний індивід, що поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільнозначущого та індивідуально неповторного.

1.2.4. Біологічні передумови, соціальні умови та чинники психічного розвитку особистості.

Психічний розвиток індивіда, формування особистості є біологічно і соціально зумовленим процесом. Людський індивід розвивається і як біологічна істота, як представник біологічного виду *Homo sapiens*, і як член людського суспільства. Історія попереднього розвитку людини, тобто її філогенез, впливає

на індивідуальний розвиток (онтогенез) двома шляхами - біологічним і соціальним.

За даними Г. С. Костюка, онтогенез людського організму визначається біологічною спадковістю, онтогенез особистості-соціальною спадковістю. Ці дві детермінанти тісно пов'язані в процесі розвитку людини. Біологічна спадковість має своїм джерелом генетичний апарат людини, що сформувався в процесі біологічної еволюції і визначає розвиток її організму. Соціальна спадковість представлена сукупністю культурних досягнень людства, накопичених у процесі його історичного і суспільного розвитку.

Наявність цих двох детермінант визначила й два протилежних погляди на чинники походження особистості. Представники першого погляду вважали, що онтогенез психіки людини детермінується лише біологічним фактором, біологічною спадковістю. Згідно з іншою думкою, психічний розвиток індивіда визначається не природою, а соціальними умовами його життя.

З точки зору сучасної науки в онтогенезі психіки людини існує єдність біологічних і соціальних умов. Останнє слово у розвитку особистості належить соціальним умовам, але цей розвиток неможливий без біологічних передумов. ДІЯ біологічних передумов полягає в тому, що з людського зародку виникає людський організм з притаманними йому можливостями подальшого розвитку. Становлення людського організму відбувається за певною програмою, заданою в його генотипі. Генотип визначає людський тип анатомо-фізіологічної структури організму, його морфологічних і фізіологічних ознак, будови нервової системи, статі, характеру дозрівання тощо. Генотип визначає також динамічні властивості нервових процесів, безумовно-рефлекторні мозкові зв'язки, з якими народжується дитина і які регулюють перші акти поведінки, пов'язані з її органічними потребами.

Хоча вихідний фонд спадково організованих потреб і актів поведінки в дитини невеликий, однак н нервова система має у собі спадково обумовлені величезні можливості утворення нових потреб та форм поведінки, яких немає у тварин.

Людські задатки - це природні потенції виникнення, розвитку і функціонування психічних властивостей особистості. Задатки реалізуються у психічних властивостях тільки в суспільних умовах життя. Надбання суспільства не фіксуються і не передаються в генах. Вони засвоюються через спілкування, виховання, навчання, трудову діяльність. Тільки шляхом соціалізації індивіда здійснюється його розвиток як особистості.

Одних задатків замало для формування психічних властивостей. Як свідчать результати експериментальних досліджень психічного розвитку однойцевих близнюків (вони мають ідентичні генетичні якості, бо розвиваються з однієї заплідненої яйцеклітини), притаманні їм психічні властивості можуть помітно відрізнятись залежно від умов виховання. Схожість в їхньому психічному розвитку збільшується, якщо вони виховуються спільно, і зменшується, якщо виховання здійснюється за різних умов.

Відмінність між близнюками зростає при переході від простих психічних функцій до складних.

Численні експериментальні дані, здобуті в дослідженнях О. Р. Лурії, Р. Заззо, Б. М. Теплова, В. Д. Небиліцина, М. Ю. Малкова та інших, свідчать, що психічні властивості людей не можна безпосередньо й прямолінійно виголоти з їхніх задатків. Вони, як підкреслює Г. С. Костюк, є «результат індивідуальної історії розвитку, зумовленої не тільки природними даними, а й суспільними обставинами і діяльністю самою дитини».

Суспільні, соціальні умови впливають на психічний розвиток індивіда завдяки історично виробленим засобам, притаманним лише людству. Соціальне середовище, в яке потрапляє і в якому розвивається дитина, - це і об'єкти, явища природи, і створене людством штучне предметне середовище, а передусім це люди, їхні взаємини, створені ними речі, знаряддя діяльності, мовні засоби, духовні цінності, загалом культура людської цивілізації. За думкою В. І. Вернадського, - це ноосфера, що має планетарний характер.

Зумовлені історичним розвитком людської цивілізації матеріальні та духовні цінності передаються кожному новому поколінню не через хромосомний апарат, а завдяки спілкуванню дітей з дорослими, у процесі спеціально організованої пізнавальної та практичної діяльності. На психічний розвиток дитини безпосередньо впливають не всі соціальні умови, а лише ті, з якими юна вступає в контакт.

Вплив суспільного середовища змінюється залежно від процесу дозрівання дитини, зростання її фізичних і розумових сил, становлення потреб і прагнень, здатності сприймати об'єкти та наслідувати їх, від виникнення нових видів діяльності. Життєві зв'язки дитини з навколишнім соціальним середовищем характеризуються вибірковістю, а з віком розширюються і збагачуються. Спочатку головним соціальним середовищем для дитини є сім'я, батьки, родичі, які доглядають її. Пізніше поруч з дітьми з'являються інші люди - вихователі та вчителі освітніх установ, товариші, шкільні й позашкільні групи. Дитина поринає у суспільне оточення, з яким устанавлюються як безпосередні, так і опосередковані контакти - через засоби масової інформації, участь у спільній діяльності тощо. Впливи соціального оточення опосередковуються також рівнем власної активності дитини у діяльності й поведінці, характером відносин з іншими людьми, рівнем культури, освіченості, індивідуальними рисами характеру тощо.

1.2.5. Мотиви та мотивація особистості. Потреби, інтереси, переконання, ідеали. Спрямованість особистості.

Мотиваційна сфера особистості - динамічна система. У процесі життєдіяльності зміна цієї сфери відбувається не за допомогою накладення одних мотивів на інші, а через їх постійну трансформацію, зміну ведучих, поява нових. Вчинки, поведінку і діяльність можна усвідомлено направляти через процес мотивації.

Внутрішніми спонуками до дій стають **мотиви** як результат усвідомлення особистістю своїх потреб, що виявляється в конкретних прагненнях до їх задоволення. Мотиви поведінки та діяльності людини філогенетично пов'язані з її біологічними та соціальними потребами. В онтогенезі спричиняють виникнення інтересів, тобто спрямованість особистості на певні об'єкти. Мотиви діяльності можуть бути безпосередніми (задовольнити потребу в найближчій перспективі) та опосередкованими (задовольнити потребу в перспективному майбутньому). Мотиви розрізняють також за рівнем їх усвідомлення: чітко усвідомлювані та малоусвідомлювані. В першому випадку вони спонукаються обов'язковістю та відповідальністю майбутніх дій, в другому – стереотипізованими уявленнями та упередженнями, що є породженнями групової чи масової свідомості, а також звичками поведінки, закріпленими в індивідуальному досвіді людини. Але, в будь-якому разі, немотивованої поведінки та діяльності особи не існує: незалежно від ступеня усвідомлення мотиву, він є вирішальним чинником у визначенні та досягненні мети.

Мотивація - більш широке поняття, ніж мотив. Це - сукупність причин психологічного характеру, що пояснюють поведінку людини, його спрямованість і активність.

Як і активність тварин, діяльність людини детермінується певними **потребами** – стійкими життєво важливими залежностями людини від організму і середовища. Але людські потреби розвиваються в діяльності разом із розвитком суспільних умов життя, виробництва, науково-технічним прогресом. Сам процес задоволення потреби сприяє її розвитку та появі нових потреб, які неминуче породжуються різними сферами суспільного буття.

Поширеними мотивами людської активності є інтереси. **Інтерес** – стійке, вибіркоче, емоційно забарвлене прагнення особистості до життєво значущих об'єктів. Інтереси виникають на ґрунті потреб, але не зводяться до них, оскільки інтерес завжди пов'язаний із особистою зацікавленістю об'єктом, симпатією та прихильністю певної людини, захопленням відповідною діяльністю, тощо.

Переконання - впевненість без жодного відтінку сумніву, але часто із емоційним забарвленням; встановлена думка, прийняте вірування. Як об'єкт, переконання – доктрина чи твердження, в яке хтось твердо вірить.

У науці, практиці й побуті термін «переконання» використовується у двох його значеннях:

- система поглядів, уявлень, яких я дотримуюсь, з якими я погоджуюсь, які я ототожнюю із собою, оскільки вважаю їх продуктом власної діяльності, які мають під собою певну аргументацію і можуть бути логічно доведені;

- певний спосіб впливу, який передбачає аргументоване і логічно витримане доведення істинності того чи іншого положення, думки, оцінки.

Отже, переконання – це: знання, які мають спонукаючу силу; система усвідомлюваних потреб, які спонукають діяти людину відповідно до своїх поглядів, принципів, світогляду; це система знань, пропущених через почуття.

Часто людина знає про певну норму, але не дотримується її. Тому не кожне поняття має переконуючу силу, а лише те, яке пов'язане із емоційною сферою.

Переконання є спонукальною силою поведінки, що змушує переживати свої вчинки. Переконання мають велике значення у соціальній характеристиці особистості. Буває, що людина когось критикує, а поводить так само. Це свідчить, що її переконання не є керівництвом до дії. Якщо знання й переконання утворюють упорядковану й внутрішньо організовану систему поглядів, вони становлять світогляд особистості.

Важливим усвідомлюваним мотивом є *ідеал* – образ реальної людини або створеного особистістю зразка. Ідеали формуються під впливом суспільних умов життя, у процесі навчання та виховання.

Спрямованість особистості - це система потреб, інтересів, переконань, ідеалів, ціннісних орієнтацій людини, що надає його життю осмисленість і вибірковість.

Характеристики спрямованості:

- широта - це кількість життєво важливих інтересів;
- рівень спрямованості - це суспільна значущість спрямованості людини;
- інтенсивність спрямованості пов'язана з її емоційним забарвленням. Вона коливається від неясних потягів до повної переконаності;
- стійкість спрямованості характеризується тривалістю і збереженням спонукань протягом життя;
- дієвість спрямованості визначає активність реалізації цілей в діяльності.

В основі спрямованості особистості лежать потреби - головне джерело активності людини. Для того щоб жити і діяти в навколишньому світі, вона має потребу в їжі, воді, повітрі, русі, потребує предметах матеріальної та духовної культури, в інших людях.

1.2.6. Цінності та ціннісні орієнтації особистості. «Життєві стратегії».

Поняття «цінність» широко використовується у філософській та іншій спеціальній літературі для вказівки на людське, соціальне і культурне значення певних явищ дійсності. На думку науковця П. Менцера, цінність – це те, що почуття людини диктує визнати важливішим над усім, і до чого можна прагнути, ставитися з повагою та визнанням.

На думку М. Головатого, цінності – це певні ідеї, погляди за допомогою яких люди задовольняють свої потреби та інтереси. У свою чергу, М. Рокич визначає цінності, як стійке переконання в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета існування має потенційне значення з особистого погляду, на відміну від протилежного чи зворотного способу поведінки або кінцевої мети існування. Як зазначають С. Возняк, В. Кононенко, поняття «цінність» близьке до поняття «значущість». Цінністю можна вважати все те, що може цінувати особистість, що є для неї значущим і важливим. Власне, йдеться про ту роль, яку предмет чи явище можуть відігравати в життєдіяльності людей із точки зору їхніх потреб, інтересів, цілей.

Те, що для однієї людини може бути цінністю, інша людина може недооцінювати, а то й зовсім не вважати цінністю, тобто цінність завжди суб'єктивна. Цінності з формальної точки зору поділяються на позитивні й негативні (серед них можна виділити і малоціннісні), абсолютні та відносні, суб'єктивні й об'єктивні. За змістом розрізняють речові цінності, логічні й естетичні.

Ціннісні орієнтації – це певна сукупність ієрархічно пов'язаних між собою цінностей, яка ставить людині спрямованість його життєдіяльності.

Джерелом формування ціннісних орієнтацій виступає сенсожиттєва активність особистості, що визначає рівень домагань особистості та її орієнтацію у процесі діяльності на досягнення конкретних цілей.

Ціннісні орієнтації визначають:

- 1) загальну спрямованість інтересів і прагнень особистості;
- 2) ієрархію індивідуальних вподобань і зразків;
- 3) цільові і мотиваційні програми;
- 4) рівень вподобань;
- 5) уявлення про дійсне і механізми селекції за критеріями значущості;
- 6) міру готовності й рішучості до реалізації власного «проекту життя».

Життєві стратегії входять в систему орієнтування разом з системами вольового рішення, мотивації, контролю, а система орієнтування, в свою чергу, виконує функцію рефлексії життя відносно його смислу, цінностей, норм. Встановлено, що життєві цінності і потреби, які знаходяться в певній ієрархії, впливають на людину, детермінуючи її поведінку; регуляція поведінки є однією з функцій цінностей. Даний факт виступає як закономірний результат самої діалектики життя людини, перебудови її взаємовідношень зі світом і, перш за все, з іншими людьми; ті чи інші цінності актуалізуються в результаті зміни внутрішніх умов. Визначено, що поняття «життєвих стратегій» включає такі феномени як: 1) спосіб життя, який входить в систему орієнтування за допомогою механізмів сприймання та інтуїції і характеризує емоційну сторону людського життя; 2) смисл життя – цілісне уявлення про фундаментальні основи життя; 3) життєві цінності – виступають як система ідей і переконань особистості відносно повноцінного життя, що сформувалася під впливом культурних традицій, зразків та ідеалів; 4) життєві норми – вимоги до змісту і якості життя, а також стандарти оцінки життєвих подій. Складовими стратегій особистості виступають перцептивні, смисложиттєві, ціннісні, нормативні і цільові орієнтації, які формуються в процесі розвитку особистості і обумовлені специфікою суспільства, в якому особистість розвивається. Зроблено висновок про те, що для реалізації тієї чи іншої системи цінностей необхідна суспільно-політична активність особистості. Процес формування цінностей є соціальним за своєю природою, тісно пов'язаний з характером діяльності та її процесуальними характеристиками, опосередкований спілкуванням індивіда з індивідом, процес формування цінностей відображає смисложиттєву активність особистості (формування ідеалів).

1.2.7. Самоактуалізація та самореалізація особистості: сутність та риси.

Питання самореалізації (самоактуалізації) особистості традиційно пов'язуються з гуманістичною психологією, у якій даний термін є центральним. Згідно до «піраміди потреб» А. Маслоу, самоактуалізація є найвищою потребою людини. Значний внесок в дослідження проблеми самоактуалізації особистості зробили К. Роджерса, Е. Фромма, К. Г. Юнг, Е. Еріксон, Г. Олпорт.

У науковій літературі поняття самоактуалізації подається у достатньо широкому контексті: і як прагнення людини до найповнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей, і як безперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей і талантів, і як звершення своєї місії, або покликання, долі, і як більш повне пізнання і прийняття своєї власної початкової природи, і як невпинне прагнення до єдності, інтеграції, або внутрішньої синергії особистості.

Вважається, що таке близьке до самоактуалізації за змістом поняття як самореалізація ґрунтується на внутрішніх базисних особливостях людини. Так кожна людина не може стати ким завгодно, детермінація все-таки існує, і вона являє собою не що інше, як сукупність класичних «внутрішніх умов» (С. Л. Рубінштейн), від анатомо-фізіологічних до психологічних.

С. І. Кудінов виділив дві основні форми самореалізації: зовнішня та внутрішня. Зовнішня спрямована на самовираження індивіда в різних сферах життєдіяльності: професії, творчості, спорті, мистецтві, навчанні, політичній та громадській діяльності та ін. Внутрішня забезпечує самовдосконалення людини у фізичному, інтелектуальному, естетичному, моральному та духовному аспектах.

За автором можуть існувати три види проявів самореалізації особистості:

1) діяльнісна самореалізація характеризується самовираженням суб'єкта в різних видах діяльності і забезпечує високий рівень професійної компетенції; причому діяльність не обов'язково пов'язана з офіційною професією (це може бути аматорський спорт, художня творчість, навчання тощо);

2) соціальна самореалізація пов'язана з виконанням гуманітарної місії, суспільно-господарської, суспільно-політичної, суспільно-педагогічної або будь-якої іншої суспільно-корисної діяльності;

3) особистісна самореалізація сприяє духовному зростанню людини, забезпечуючи розвиток особистісного потенціалу: відповідальності, допитливості, товарищескості, працьовитості, наполегливості, ініціативності, ерудиції, креативності, моральності тощо.

Поняття самоактуалізації та самореалізація є близькими і їх можна розглядати як синонімічні наукові терміни. Ці поняття нині подаються у достатньо широкому контексті: і як прагнення людини до найповнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей, і як безперервна реалізація потенційних можливостей, здібностей і талантів, і як звершення своєї місії, або покликання, долі, і як більш повне пізнання і прийняття своєї власної початкової природи, і як невпинне прагнення до єдності, інтеграції, або внутрішньої синергії особистості.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ І ТЕОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ.

2.1. СОЦІОЛОГІЧНА ТА ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА ХІХ СТ.

2.1.1. Позитивізм Огюста Конта. Концепція співвідношення суспільства та індивіда.

Огюст Конт - французький вчений, перший, хто використав термін «соціологія» у своїй роботі «Курс позитивної філософії» (1830-1842), зробивши тим самим суспільство об'єктом наукового вивчення.

Позитивізм як науковий метод передбачає вивчення явищ, що спостерігаються і виявлення їх подібності, відмінності та послідовності. Результати спостереження пояснюються за допомогою логічних зв'язків або теоретичних закономірностей. Ці закономірності відображають причинно-наслідкові зв'язки між спостережуваними явищами, дозволяючи вченому передбачити настання тих чи інших подій.

Конт розглядав суспільство як систему за аналогією з біологічним організмом. Людське тіло, наприклад, є біологічною системою, що складається з частин, функціонування яких забезпечує існування організму в цілому. У суспільстві, на думку Конта, роль таких частин відіграють соціальні інститути (сім'я, політика, економіка, релігія та ін.). Соціальні інститути існують не ізольовано, а у взаємозв'язку один з одним, і зміни в якомусь одному інституті ведуть до змін і в інших інститутах.

2.1.2. Психологія натовпу Гюстава Лебона. Класифікація натовпів, характеристики натовпів.

Прикладом групових течій соціологічного психологізму є психологія натовпу французького вченого Гюстава Лебона (1841-1931).

Г. Лебон вважав ХІХ ст. епохою критичних моментів, основною рисою якої слід вважати заміну свідомої діяльності особи на несвідому поведінку натовпу. У дитинстві Лебон пережив події Паризької комуни (1848 р.), що спонукало його до пошуку причин масових безпорядків.

Лебон вважав, що одного факту випадкового перебування разом багатьох людей недостатньо для виникнення психології натовпу. На його думку, утворення натовпу пов'язане з проявом у індивідів трьох основних властивостей:

- зникнення свідомої, мислячої особистості;
- місце свідомості займає колективне несвідоме;
- домінування несвідомого призводить до того, що почуття та думки людей отримують однакове спрямування.

Лебон обґрунтував закон духовної єдності натовпу, відповідно до якого свідомі особистість зникає, натомість виникає колективна душа, що має тимчасовий характер та специфічні властивості. Основними причинами такого стану речей є: вплив інстинктів; сприйнятливості до навіювання та до зараження.

У натовпі трансформуються психічні пізнавальні процеси, їх специфіка представлена: здатністю оперувати лише невеликою кількістю ідей; розвинутою уявою, сприйнятливістю до вражень; нездатністю до логічних роздумів.

У центрі уваги Г. Лебона - констатація очевидного факту, що поведінка людини на самоті або у звичайних умовах суттєво відрізняється від її поведінки в групі людей, у натовпі, де діють сили гіпнозу й навіювання. Він трактує натовп як групу людей, охоплених спільними настроями, прагненнями й почуттями і виділяє такі характерні риси натовпу: зараженість спільною ідеєю; відчуття непоборності власної сили і всемогутності; втрата почуття відповідальності; нетерпимість, догматизм, схильність до навіювання; готовність до імпульсивних дій та бездумного слідування за лідерами, тощо.

Всі натовпи він поділяє на дві великі групи: «різнорідні» (або гетерогенні, типу вуличних натовпів, які збираються стихійно і випадково на місці якоїсь події: аварії, зіткнення машин, нещасного випадку та інше) і «однорідні» (або гомогенні, типу релігійних сект, східних каст або класів).

У натовпах діє закон «духовної єдності», що спричиняє перетворення індивіда, який потрапив у натовп, на безвольний автомат з придушеними раціональними початками, на ірраціональну істоту, яка прагне до негайної некритичної реалізації нав'язаних їй зовні ідей. Наслідком перебування людини у натовпі є втрата нею індивідуальності, інтелекту, розумових задатків, - тобто її деперсоніфікація, знеособлювання.

У соціальній психології натовп визначається як «велика група людей, ні зовнішньо, ні внутрішньо не організованих, об'єднаних лише прагненням до негайної дії. Учасники натовпу стають спільністю лише тією мірою, якою вони охоплені однаковою негативною, руйнівною емоцією щодо якихось осіб, настанов, подій. Натовп робить спільністю те, що він «проти», що він «проти них» (Б. Поршнєв). Із цього визначення випливає, що натовп - не будь-яке масове скупчення людей, а лише сукупність агресивно настроєних громадян. Це - неорганізована спільність, що, однак, не виключає можливості наявності у ній організованої групи (ядра), яке провокує й спрямовує індивідуальну агресивність присутніх. Можна виділити такі види масових скупчень громадян: 1) «випадкове» — коли люди збираються внаслідок якоїсь екстраординарної події (пожежі, автокатастрофи, бійки тощо). Вони виявляють інтерес до того, що відбувається, і можуть активно діяти (наприклад, надавати допомогу потерпілим); 2) «споглядальне» (публіка, болільники) - люди збираються для перегляду чи «співучасті» у цікавій для них події; їхня поведінка може бути незвичною за формою, навіть визивною, але за своєю суттю вона не агресивна і не має мети порушення громадського порядку; 3) «панічне» («рятівне») - виникає як реакція на небезпечну чи незрозумілу ситуацію; завжди супроводжується активними діями, спрямованими на уникнення небезпеки; 4) «мітингове» («протестове») - люди випадково чи зумисне збираються для демонстрації своєї незгоди зі словами чи вчинками певних офіційних (посадових) осіб.

Усі зазначені види масових скупчень громадян за певних обставин можуть перерости, трансформуватися в агресивний натовп. Такі трансформації відбуваються під впливом сукупності чинників (наприклад, вікові особливості учасників, чутки, спрямований вплив з боку людей, які складають «ядро» натовпу чи підбурювачів та інші). Можна виділити такі групи чинників:

1. Зовнішні (соціологічні): довготривалі та ситуативні.

2. Соціально-психологічні (механізми впливу людей один на одного в масових скупченнях, їх соціально-психологічний склад).

3. Психологічні (індивідуальні схильності окремого індивіда до агресивних та протиправних дій).

Чинниками довготривалої дії слід вважати економічні, соціальні, політичні та інші умови життя в суспільстві, які формують і спонукають негативні соціальні настрої. Конкретні причини агресивної поведінки можуть різнитися залежно від територіальної, національної, релігійної специфіки, але висновок про соціальне неблагополуччя як спонукальний механізм агресивності має універсальний характер. У тих чи інших ситуаціях пріоритет дії завжди лишається за довготривалими чинниками, конкретна ж причина події (ситуативний чинник) має сенс лише у контексті перших. Ситуативні чинники - час (пора року та година доби), місце виникнення події, кількість присутніх. Виявлені певні закономірності, пов'язані з дією ситуативних чинників: масовидні форми вияву активності найбільш характерні для теплої пори року (з травня по жовтень), у неробочий час чи у вихідні дні, місце виникнення частіше прив'язується до центральних районів населеного пункту чи перетину транспортних артерій. Внутрішніми, психологічними чинниками, що зумовлюють переростання масового скупчення людей у натовп, слід вважати: 1) психологічні схильності індивіда - завчасно існуючі стійкі переконання, установки; імпульсивність, високу емоційну збудливість, емоційну напруженість; недостатню волюву регуляцію поведінки; 2) специфічні стани організму (втому, тривалі та виснажливі фізичні навантаження, психічні потрясіння, стан сп'яніння тощо). Думки і почуття кожного учасника натовпу значною мірою відрізняються від тих, що характерні для повсякденного життя; дії і вчинки також зазнають трансформацій. У найбільш загальному вигляді їх можна визначити таким чином:

- підвищується навіюваність і зменшується рівень критичного ставлення до себе та оточуючих. Зменшується здатність до раціональної переробки інформації, що надходить, з'являється ефект швидких перебігів уваги. Це створює сприятливий фон для зовнішніх впливів, зокрема, за рахунок розповсюдження чуток для формування агресивних установок;

- збільшується емоційність сприймання того, що індивід бачить та чує. Підвищена емоційність пригнічує раціональні засоби поведінки, почуття починають домінувати над інтелектом аж до того, що людина взагалі втрачає здатність логічно міркувати;

- звуження сфери раціональної регуляції поведінки і втрата відчуття особистісного контролю за своєю поведінкою.

Зазначені зміни, у свою чергу, призводять до пригнічення почуття відповідальності, викликають впевненість у власній безконтрольності («відповідати повинні всі, а не хтось особисто»), з'являється усвідомлення анонімності. Внаслідок цього стає можливим скоєння дій та вчинків, що у звичайних умовах для особистості немислимі. Важливою структурною характеристикою натовпу є її соціально-психологічний склад.

2.1.3. Теорія наслідування Габрієля Тарда. Психологічний механізм наслідування як ключ до пояснення соціальної поведінки.

Габріель Тард (1843-1904) - один з основоположників французької соціальної психології, соціолог і криміналіст. Основна його праця - «Закони наслідування» (1890), де Тард ставить у центр свого дослідження індивіда, а суспільство розглядає як продукт взаємодії індивідів. У цьому він вбачає принципову відмінність суспільства від природи і розглядає органіцизм та еволюціонізм як концепції, не здатні пояснити особливості соціальних явищ.

В основі соціології, говорить Г. Тард, є колективна психологія, чи «інтерпсихологія», яка вивчає відношення нашого «Я» з іншими «Я» та їх взаємовплив. З цього елементарного факту повстає все життя. Кожна людина - унікальна самобутня монада - неподільна єдність і першооснова всього; суспільство існує завдяки індивідам і в індивідах. Але коли б різні «Я» були цілком незалежними одне від одного, то що б їх тоді об'єднувало, тим більше що соціальні факти існують у матеріальних формах надіндивідуального буття?

Цю суперечність між неповторністю, «монадністю» індивіда та реальністю соціального буття з притаманною йому колективною інтерментальною психологією (взаємодією різних способів мислення) Тард намагається подолати за допомогою створеної ним теорії наслідування.

Наслідування - загальна характеристика процесу повторення різних форм буття. Фізика відтворює періодичні рухи, хвилі, гравітації; біологія займається фізико-хімічними відтвореннями через появу нових поколінь. Соціологія мусить досліджувати психологічні відтворення результатів наслідування, котрі мають простір повторюваності, число і вимір.

Головною рушійною силою розвитку суспільства є не-поборне психічне прагнення людей до наслідування; всі явища людського життя здійснюються під впливом сили прикладу, і кожне з них має наслідувальний характер. Саме тому явища суспільного життя часто схожі між собою, оскільки вони є результатом наслідування в найріз-номанітніших формах: наслідування звичаю, моди, симпатії, покори, навчання, виховання і т. д.

Головним об'єктом наслідування є винаходи та відкриття. Окремі індивіди - творчі особи - здійснюють ці новації в суспільстві. З цих новацій завдяки наслідуванню виникають нові відкриття, нові вдосконалення елементів матеріальної та духовної культури. Наділена актом творчої уяви обдарована особа - єдине джерело всіх новацій.

Становлення і розвиток суспільства безпосередньо пов'язані з цими відкриттями, оскільки вони зумовлюють три основні процеси в суспільстві: повторення відкриттів (завдяки наслідуванню), протистояння їм (опозиція) та пристосування (адаптація).

Завдяки винаходам геніїв-одинаків відбуваються всі «соціальної модифікації». (Цим терміном Тард замінює поняття еволюції) Винаходи здійснюються в різних місцях і поширюються хвилеподібно від центрів до периферії завдяки індивідам, які сприймають і пристосовують їх для своїх потреб. Суспільство завжди має великі можливості у виборі винаходів. Коли ж відкриття «зіштовхуються» між собою (бо члени суспільства поставлені перед вибором, чому наслідувати), починається зіткнення винаходів, їх єдиноборство. Цей стан у суспільстві Тард називає «опозицією», наслідком якої стають «дуелі наслідувань». Відбувається боротьба між індивідами, що вибрали різні об'єкти наслідувань. Ця боротьба за право власного вибору породжує конфлікти, дискусії або співпрацю, тобто може закінчуватися по-різному - від взаємоузгодження позицій до військового конфлікту. Але якими б не були відносини на етапі опозиції, рано чи пізно конфлікт дуелей наслідування приводить до відновлення соціальної рівноваги, і настає процес адаптації.

Тард ретельно розробляє всі деталі процесу наслідування. Він розрізняє два типи наслідування - звичаї і моду. З традиційному суспільстві панує звичай, у сучасному - переважає мода. Відкриття завжди сприймається менш болісно, якщо воно відповідає існуючим традиціям. Адаптація тоді настає швидше, виникає логічний союз наслідувань. І навпаки, коли новація суперечить існуючим звичаям, уявленням, знанням, то гострішою стає логічна дуель наслідувань. Традиційне суспільство характеризується дещо гострішими конфліктами у впровадженні новацій, ніж новітнє.

На зміну одним новаціям приходять інші, знову настає наслідування, опозиція та адаптація, і таким чином, згідно з уявленнями Тарда, розвивається суспільство.

Суб'єктивістське розуміння історичного процесу, в якому є геніальні одинаки-винахідники та пасивна маса, не стало перешкодою у дослідженні процесів соціальної взаємодії, у вивченні особливостей і механізмів міжособистісного спілкування, психологічного зараження та наслідування.

Г. Тард пояснював суспільні процеси дією психологічного механізму наслідування. Взаємовідносини двох індивідів, з яких один наслідує іншого, - ось, за Тардом, характерна модель соціального буття взагалі. Усі подібності, що існують у світі, обумовлені, на його думку, повторенням, що є універсальним світовим законом. Наслідування існує вже в індивідуальній свідомості, у тому, що людина за допомогою пам'яті і звички відтворює сама себе, повторює своє минуле. Потім при зіткненні двох чи більш людей наслідування стає головним механізмом соціальної поведінки.

Тард схематично малює процес поширення нововведень шляхом наслідування у вигляді концентричних кіл, що розходяться від центру. Коло наслідування має тенденцію нескінченно розширюватися, поки не натикається

на зустрічну хвилю, що виходить з іншого центру. Зустрічні потоки наслідування вступають у конфлікт - повторення змінюється опозицією, і починається «логічна дуель» наслідувань. Окремими випадками цього можуть бути будь-які конфлікти, від теоретичної суперечки до війни.

Г. Тард детально описав такий масовий феномен як публіка, а також феномен наслідування, за допомогою якого намагався пояснити всі суспільні процеси. На його думку, суспільство – це публіка різного роду публіка, яка з часом замінить економічний, політичний та корпоративний поділ у державі.

Відмінності між натовпом та публікою полягають у наступному:

- людина може належати до складу багатьох публік, але тільки до одного натовпу;

- натовп більш нетерпимий, ніж публіка;
- публіка – потенційний натовп;
- натовп підкорюється вождю, публіка вождя не має;
- натовп менш однорідний, ніж публіка.

Г. Тарду належить «парадокс натовпу»: натовп не здатний до розумних дій, лише окрема людина може діяти раціонально.

Натовп - це «велика кількість осіб, що зібралися в один і той же час та в певному місці і поєднуються почуттям, вірою та дією».

Будь-який натовп, за Тардом, ірраціональний і легко піддається навіюванню. Він повторює ті ж рухи, ті ж вигуки, він дріб'язково самолюбний. Критикувати його не можна, звертатися до його розуму даремно. Причому чим багаточисельніший натовп, тим нижчий його рівень. Зібравшись у великій кількості, натовп, з кого б він не складався - із професорів чи кочегарів, насамперед утрачає здатність володіти собою, тому що він не мислить, а відчуває. А в цьому розумінні, за Тардом, кочегар і професор нічим не відрізняються, обидва відчувають себе однаково. Тобто натовп робить з людини автомат, послаблюючи або знищуючи його індивідуальність.

2.1.4. Органіцизм та еволюціонізм у теорії Герберта Спенсера.

Англійський філософ і соціолог, один з родоначальників позитивізму Герберт Спенсер (1820-1903) вважається засновником **органічної школи** в соціології.

Спенсер проводив *аналогію між живим організмом і суспільством*. Будучи інженером, філософом і соціологом, Спенсер в своїх працях розглядав суспільство як щось ідентичне живим системам. Він вважав, що біологічні та соціальні системи розвиваються і функціонують за одним і тим же законам: біологічної еволюції, збереження енергії, боротьби за існування.

Спенсер висловив здогад про те, що процес розвитку суспільства, як правило, супроводжується *диференціацією структур і функцій суспільства*. Заслугою Спенсера слід вважати, що в природному відборі він зумів побачити **механізм розвитку суспільства** від нижчих стадій (орда, плем'я) до вищих (рабовласницьке суспільство і т.д.), що визначає ускладнення і організації, і структур соціальних систем.

Спенсер в своїх працях не обговорював моральну, моральну сторону ефективності способів задоволення потреб. Свідомо чи несвідомо, але Спенсер розкриває в даному випадку механізм, або у всякому разі одну з найістотніших сторін, капіталістичного способу життя. Суспільство, уподібнення в його концепції біологічного організму, як і останній, прагне до одного - задовольнити потреби. Для англійського філософа критерієм соціального прогресу був перехід суспільства від стану, в якому особа цілком підлегла соціальному порядку, до стану, коли «соціальний організм» служить складовим його індивідам. У цьому основний зміст соціології Спенсера.

2.2. СОЦІОЛОГІЧНА ТА ПСИХОЛОГІЧНА ДУМКА КІНЦЯ ХІХ-ПОЧАТКУ ХХ СТ.

2.2.1. Інтеракціонізм. Теорія «дзеркального Я» Чарльза Хортон Кулі. Символічний інтеракціонізм Джорджа Геберта Міда. Аналіз динаміки «Я»: «І» та «те».

Інтеракціонізм - методологічний підхід, що поєднує кілька різних напрямків у суспільних науках.

Інтеракціонізм охоплює такі напрямки у суспільних науках як:

- символічний інтеракціонізм;
- соціальний конструктивізм;
- етнометодологія.

Символічний інтеракціонізм - теоретико-методологічний напрям у західній соціології та соціальній психології, що зосереджується на осмисленні й аналізі соціальних взаємодій, переважно в їхньому символічному значенні.

Символічний інтеракціонізм розвинувся в 20-х роках ХХ ст. у Чиказькій соціологічній школі. Засновником цього напрямку більшістю дослідників вважається Д. Г. Мід, хоча біля його витоків стояв також Ч. Г. Кулі, а саме поняття впровадив у 1937 р. один з учнів Д. Г. Міда Герберт Блумер, який в подальшому став провідним представником другого покоління цього напрямку.

Чарльз Гортон Кулі — американський соціолог, засновник концепції «дзеркального Я» та теорії малих груп, вважається також одним із засновників символічного інтеракціонізму. Відкидаючи натуралізм попередників, Ч. Г. Кулі не відкидає світоглядні уявлення про єдність природної і соціальної еволюції. Він вважав, що особа та суспільство мають спільну генезу а, отже, уявлення про ізольоване та незалежне я - ілюзія.

«Дзеркальне Я» - це суспільство, яке служить своєрідним дзеркалом. У такому дзеркалі ми можемо бачити реакції інших людей на нашу власну поведінку. Наше уявлення про самих себе бере витoki саме в такій рефлексії.

Основні погляди американського соціолога, професора філософії Чиказького університету Джорджа Герберта Міда викладені в книзі «Дух, самість і суспільство». Відправною точкою його концепції був пріоритет соціального над індивідуальним. Головний об'єкт наукових інтересів - вивчення соціальних дій - вчинків, які набувають певного сенсу лише в суспільстві, пов'язані з виконання соціальних ролей.

Як стверджує Д. Г. Мід, мова дозволяє нам стати самосвідомими істотами - усвідомити нашу власну індивідуальність, а ключову роль у цьому процесі відіграє символ - річ, котра підмінює собою щось інше. Як зазначає Д. Г. Мід, якщо ми створили таке поняття, ми можемо думати про предмет, навіть не маючи його в полі зору. Ми навчилися думати про об'єкт у символічний спосіб. Символічна думка звільняє нас від обмеження нашого життя тими речами, які ми бачимо, чуємо або відчуваємо фактично.

Основний принцип інтеракціонізму той, що індивід сприймає (оцінює) себе відповідно до оцінок інших, тобто особистість стає для себе тим, що вона є через те, що вона вдає із себе для інших людей. Поняття «роль», «прийняття ролі іншого», «прийняття ролі узагальненого іншого» дозволили Миду, на відміну від Кулі, аналізувати не тільки безпосередні взаємодії, але і поведінку в складній соціальному середовищі.

Дж. Мід пішов далі Ч. Кулі в соціологічному аналізі процесу розвитку «Я». Згідно Миду, завершене людське «Я» складається з двох частин – «Я-сам» (*I*) і «Я-мене» (*Me*). «Я-сам» є реакція, відгук людини як суб'єкта діяльності на інших людей і суспільство в цілому. «Я-мене» - це «Я-концепція» (саморозуміння, усвідомлення себе) людини як об'єкта самосприйняття, рефлексії. «Я-мене» - це «Я-образ», що складається з того, як мене оцінюють значущі для моєї персони люди, наприклад родичі і друзі. «Я-сам» думає про «Я-мене» і реагує на нього так само, як і на інших людей.

2.2.2. Психопаналітична теорія Зигмунда Фрейда. Вчення про сексуальність: лібідо, сублімація, витіснення. Структура особистості: Воно (Id), Я (Ego) і Над-Я (Super-Ego). Соціологічні аспекти психопаналізу.

Основи фрейдизму були закладені австрійським психіатром та психологом З. Фрейдом (1856-1939 рр.). Фрейдизм виник як теорія, метою якої є отримання інформації, що виявилася б корисною для вирішення практичних, насамперед, психотерапевтичних завдань. Свої наукові пошуки Фрейд розпочав із аналізу та узагальнення психотерапевтичної практики і лише згодом перетворив накопичений досвід у психологічну теорію. Спостереження за багатьма хворими дозволили йому зробити висновок, що більшість психологічних проблем мають своєю причиною неусвідомлені емоційні переживання. Він був впевнений, що виникнення цих особистісних проблем може бути простежене – їх коріння слід шукати у дитинстві. Усвідомлені спогади про психотравмуючі події викликали б у людини постійну тривогу, тому вони були «витіснені» зі свідомості (пригнічені) і залишилися у підсвідомості. Завданням психопаналітика, таким чином, є допомога пацієнтові у виведенні цих спогадів у свідомість за допомогою методики вільних асоціацій або інтерпретації сновидінь. У результаті пацієнт одержує можливість раціонально поставитися до витіснених спогадів і, тим самим, позбутися психологічного напруження.

Вчення Фрейда ґрунтується на теорії дитячої сексуальності. Відповідно до цієї теорії, сексуальне життя людини починається з народження, і перший сексуальний акт дитини – це смоктання материнських грудей. Надалі, вважає

Фрейд, у дитини розвивається потяг до батьків протилежної статі. Фрейд називає цей потяг у хлопчиків «Едіповим комплексом», у дівчаток «комплексом Електри». Відповідно до Фрейда, в дитячому віці у дітей в процесі їх соціалізації – входження в соціальне життя – відбувається таке сильне витіснення їх природних сексуальних бажань, що це може призвести до травми психіки на все життя.

Поняття витіснення разом із поняттями сублимація і лібідо складають стрижень вчення Фрейда.

Лібідо – це універсальна енергія сексуального бажання, що є загальним джерелом почуттів, бажань, глибинною причиною поведінки людини в суспільстві. (Поняття «лібідо» почасти відповідає категорії «ці» в даосизмі.)

Витіснення – це процес заглушення асоціальних форм сексуальних бажань і виштовхування їх енергії за межі свідомості в сферу підсвідомості. Витіснені бажання скупчуються в підсвідомості, провокуючи неврози, і рано чи пізно прориваються в свідомість.

Сублимація – це процес протилежний витісненню, що виражається у переключенні лібідо (енергії асоціальних форм сексуальних бажань) в соціально значиму діяльність. Найбільш ефективно сублимація відбувається у творчості. Таким чином, Фрейд розглядає сублимацію як «енергетичне» джерело людської культури.

Свій метод і вчення в цілому Фрейд назвав психоаналізом. У структурі особистості він виділив три сфери: безсвідоме, передсвідоме та свідоме. Вся безсвідомі сфера особистості, що не піддається самоусвідомленню, розташована у підструктурі Id (Воно). Id – це енергетична база особистості, що містить у собі природжені безсвідомі інстинкти людини (лібідо). Id прагне до задоволення, розрядки та детермінує всю діяльність людини. Id перебуває у конфлікті зі свідомістю, тому породжує постійний внутрішньоособистісний конфлікт. Друга підструктура особистості – Ego (Я) – розташована у свідомості та передсвідомості. Вона також є природженою. Третя підструктура – Super-Ego – формується протягом життя людини. Механізмом її формування є ідентифікація (співвіднесення себе з близькою дорослою людиною). Між названими підструктурами особистості, за Фрейдом, не існує постійної рівноваги. Інстинкти провокують виникнення таких бажань, що є неприпустимими у суспільстві. На сторожі дотримання соціальних норм стоїть Super-Ego – вісник вищих моральних принципів. Цей постійний конфлікт робить людину потенційним невротиком. Для того, щоб пом'якшити протистояння між Id та Super-Ego, Ego використовує різноманітні механізми психологічного захисту:

Фрейд відкрив людству величезний світ, що знаходиться поза межами свідомого. Він ввів у обіг ряд нових категорій: безсвідомі мотивація, захисні психологічні механізми, структура особистості, роль дитячих психотравм у поведінці дорослої людини, психічна організація особистості, конфліктність та ін. Але, піднявши питання про природу людини, Фрейд надто абсолютизував її природне, біологічне начало і недооцінив соціальну сутність людини.

Найближчі колеги Фрейда К. Юнг та А. Адлер в подальшому розійшлися з ним у трактуванні цієї проблеми.

Процес розвитку світової соціології в першій половині та середині ХХ ст., а потім і в другій половині важко уявити без врахування такого напрямку та разом з тим методу в науці, як психоаналіз. Соціологи прагнуть розглядати психоаналіз, перш за все як напрямок науки про поведінку людини, в якому значне місце займають питання діяльності індивіда, проблематика структури особистості, зв'язок між свідомим та безсвідомим та ін., тобто проблеми, що суттєво вплинули на розвиток соціології. Слід мати на увазі, що принципи психоаналізу поступово розповсюджувались та використовувались в різних наукових дисциплінах: соціальній філософії, культурології, історії тощо.

2.2.3. Індивідуальна психологія Альфреда Адлера. Комплекс меншовартості.

Індивідуальна психологія - напрямок глибинної психології. У назві цього напрямку, похідного від латинського *individuum*, що означає неподільний, виражається його кредо - досліджувати цілісність особистості без членування її на свідоме і несвідоме. В усіх проявах особистості провідною є така якість, як реалізація життєвої мети чи смислу життя, що починається в дитини вже в перші 3-5 років і в якій формується особливий життєвий стиль. Як ціль, так і стиль життя особистості тісно пов'язані з умовами сімейного виховання. На ранніх етапах формування цього психологічного напрямку в якості рушійних сил розвитку особистості розглядалося прагнення до компенсації вродженого почуття неповноцінності за рахунок досягнення атрибутів влади і могутності. Надалі рушійною силою розвитку став розглядатися соціальний інтерес як прагнення співпрацювати з іншими людьми для досягнення загальних цілей. При недорозвиненості розвитку можливі прояви злочинності, наркоманії, психопатологічних відхилень.

Засновником «індивідуального» напрямку став один із видатних учасників психоаналітичного руху Альфред Адлер.

Альфред Адлер (1870-1937) - австрійський психолог, один з провідних діячів психоаналітичного напрямку. Спробував створити свій варіант психоаналізу, що послужило підставою розриву з З. Фрейдом.

Адлер, на противагу Фрейдю, відкидав ідею розчленування особистості на три інстанції («Воно», «Я», «Над-Я») і орієнтувався на принцип єдності особистості і важливість соціальних факторів у людській поведінці. Адлер розглядав соціальні спонукання, соціальні почуття як основу людського існування, а індивіда - як соціальну істоту. Він підкреслював, що індивід не може розглядатися незалежно від суспільства, оскільки ті чи інші його якості виявляються в процесі взаємодії з соціальним середовищем. З цього Адлер зробив висновок про те, що особистість соціальна по своєму формуванню і що вона існує тільки в контексті суспільних відносин. Основним ефективним індикатором «феноменів психічного життя», виступає «соціальне почуття», що виражає стосунки між людьми. Саме соціальність, колективність являють

собою сенс життя. Найважливішими категоріями індивідуальної психології Адлера є «комплекс неповноцінності», який може сформуватися в дитинстві, і «принцип компенсації і зверх компенсації». Почуття неповноцінності викликає в індивіда неусвідомлене прагнення до його подолання. Це прагнення породжується «соціальним почуттям». Від «соціального почуття» залежить і почуття переваги, і єдність особистості, і її здоров'я. В усіх людських невдачах, у неслухняності дітей, у злочинності, самогубстві, алкоголізмі, кокаїнізмі, у статевих збоченнях, - фактично у всіх нервових проявах - Адлер знаходив недостатність необхідного рівня соціального почуття.

На думку Адлера, прагнучи самоствердитися серед інших, індивід намагається перебороти свою реальну чи мниму «неповноцінність» шляхом стимуляції власних здібностей.

Механізми компенсації і зверхкомпенсації Адлер проголосив рушійними силами психічного розвитку і домінуючими мотивами людської діяльності і поведінки. З цього випливало, що прагнення до особистої переваги над іншими визначає всю психіку індивіда, хоча сам індивід, як правило, не усвідомлює наявності даного прагнення.

Переоцінка Адлером місця і ролі «комплексу неповноцінності» у структурі людини і її поведінки нині визнається не тільки супротивниками, але і прихильниками його вчення, хоча і констатується реальність існування комплексу неповноцінності.

2.2.4. Аналітична психологія Карла Густава Юнга. Структура особистості. Архетипи колективного несвідомого.

Карл Густав Юнг (1875-1961) - швейцарський психолог і психіатр. У 1906-1913 р. працював із З. Фрейдом, але надалі відійшов від класичного психоаналізу. Створив власну аналітичну психологію, засновану на використанні для психоаналізу аналогій з міфології - сновидінь, марення, шизофренічних розладів.

У результаті багаторічних клінічних спостережень дійшов висновку, що в психіці людини істотну роль грає не тільки індивідуальне, але також і колективним несвідоме, зміст якого представлено архетипами, успадкованими від предків. Архетипи знайшли відображення в даних антропології, етнографії, історії культури і релігії. Вони були проаналізовані Юнгом в аспекті біологічної еволюції і культурно-історичного розвитку людини. Архетип є вродженим зразком поведінки, що відповідає різним шарам психіки людини: тваринного, загальнолюдського, родового, сімейного й індивідуального. Енергетика архетипу обумовлена тим, що він є проявом лібідо. Центральне місце займає архетип самої (Selbst).

К. Юнг запропонував типологію характерів на основі двох ознак: по орієнтованості установки (екстраверсія як орієнтація переважно на зовнішній світ і інтроверсія як спрямування на внутрішній, суб'єктивний світ) і по домінуючій функції (мислення, почуття, відчуття чи інтуїція). Розробив методику асоціативного експерименту.

Будучи вже відомим вченим, Юнг прийшов до думки про те, що для вивчення психіки особистості може бути використаний метод асоціацій (зокрема, тести на асоціацію слів). Юнг розробив техніку «вільних асоціацій» і довів її до рівня фундаментального методу психіатричного дослідження.

Юнг, зокрема, ввів у психоаналіз поняття «комплекс», у тому числі і «комплекс Електри», під яким розумівся вроджений еротичний потяг дівчинки до батька і пов'язане з ним неприйняття матері.

Відкинувши теорію сексуальності Фрейда, Юнг запропонував розуміти під лібідо психічну енергію людини, що визначає інтенсивність психічних процесів особистості і психоенергетичну основу розвитку культури і цивілізації.

У своїй книзі «Метаморфози і символи лібідо», він стверджував, що якщо вдасться встановити розходження між об'єктивним знанням і емоційними оцінками, тим самим буде перекинуто міст над прірвою, що розділяє античність і сучасність, і з'ясується тим самим, що Едип ще не вмер. Найпростіші людські конфлікти, за Юнгом, залишаються незмінними в часі й у просторі. Лейтмотивом усіх своїх робіт Юнг вважав прагнення пояснити питання історії і конкретні історичні теми через призму «несвідомої діяльності душі сучасної людини».

Відповідно до складної концепції Юнга, структура людської психіки складається з чотирьох універсальних елементів:

1. Особистої свідомості.
2. Колективної свідомості.
3. Особистого несвідомого.
4. Колективного несвідомого

Під колективним несвідомим Юнг розумів «розум наших найдавніших предків, спосіб, яким вони осягали життя і світ, богів і людські істоти». «Колективне несвідоме» являє собою деяке відображення в душі індивіда історичного досвіду всіх попередніх поколінь. Колективне несвідоме містить у собі сімейне, національне, расове, загальнолюдське несвідоме. «Колективне несвідоме» переходить від покоління до покоління через структури мозку і відіграє найважливішу роль у життєдіяльності суспільства й особистості.

Найбільш давні й універсальні форми мислення, що виявляються у свідомості у вигляді величезної кількості колективних образів і символів (мати, батько дитина і т.д.) - це архетипи, які є своєрідно закодованими, формалізованими зразками і програмами поведінки людини. Вони виявляються у сновидіннях, міфах, релігії, мистецтві, в опосередкованих формах виявляють себе у філософії, соціології, політиці й інших видах діяльності людей.

Основним архетипом особистості є «замість», навколо якої концентруються всі психічні властивості людини. «Самість» виступає як суб'єкт цілісної психіки людини, як центр особистості, що визначає всю життєдіяльність людини, спрямовану на досягнення цілісності і єдності складових її частин.

Думаючи, що основою культури є прогрес символутворення, Юнг тлумачив розвиток культури і людини як хворобливий процес придушення інстинктивної природи людей.

Намагаючись знайти засіб для приборкання невикорінної агресивності людей і їхнього нездоланного потяга до влади, Юнг дійшов висновку, що в їх ролі повинна виступати демократія як форма організації громадського життя і гуманістична зміна позицій індивідів.

Слід зазначити, що, прагнучи типологізувати систему взаємин між особистістю і середовищем, Юнг запропонував класифікацію особистостей на підставі їхніх відносин до соціального середовища. Як вихідну ознаку він прийняв поширення психічної енергії (лібідо).

Юнг виділив два основних протилежних типи особистостей:

1. Екстравертований - далекий від самоспоглядання, самоаналізу, що направляє психічну енергію в зовнішнє середовище .

2. Інтровертований - повертає психічну енергію всередину самого себе.

Ця типологізація стимулювала інтерес учених до проблем взаємини особистості і соціального середовища і вплинула на розвиток, як соціології, так і соціальної психології.

2.2.5. Розуміюча соціологія Макса Вебера. Теорія соціальної дії. Типи соціальної дії. Типи легітимного панування.

М. Вебер основоположник «розуміючої» соціології і теорії соціальної дії, що застосував її принципи до економічної історії, до дослідження політичної влади, релігії, права. Головною ідеєю веберовської соціології є обґрунтування можливості максимального раціонального поведіння, що виявляється у всіх сферах людських взаємин.

Соціологія, по Веберу, є «розуміючою», оскільки вивчає поведінку особистості, що вкладає у свої дії певний смисл. Дія людини набуває характеру соціальної дії, якщо в ній присутні два моменти: суб'єктивна мотивація індивіда й орієнтація на іншого (інших).

«Розуміння» ніколи не може бути повним і завжди приблизне. Воно приблизне навіть у ситуаціях безпосередньої взаємодії людей.

Усього ж Вебер виділяє чотири види діяльності, орієнтуючись на можливе реальне поведіння людей у житті: цілераціональне, ціннісно-раціональне, афектне і традиційне.

Лише перші два типи дії цілком відносяться до соціальних, тому що мають справу з усвідомленим смислом. по Веберу, раціоналізація є всесвітньо-історичний процес. Раціоналізується спосіб ведення господарства, управління економікою, політикою. Раціоналізується спосіб мислення людей, так само як і спосіб життя в цілому.

Таким чином, стрижнем веберовської «розуміючої» соціології є ідея раціональності, що знайшла своє конкретне і послідовне вираження в певних типах легітимного панування. У сучасному капіталістичному суспільстві з його раціональним господарюванням (раціоналізації праці, грошового обігу і т.д.),

раціональною політичною владою (раціональний тип панування і раціональна бюрократія), раціональною релігією (протестантизм).

2.2.6. Еміль Дюргейм про суспільні норми і цінності. Поняття аномії. Проблеми розрізнення нормальних і патологічних явищ. Типи самогубств. Еміль Дюргейм про суспільні норми і цінності.

В основі соціологічного вчення Е. Дюргейм поклав ідею про суспільство як особливу реальність, що не є тотожною сукупності індивідів. Він розробив методику дослідження реальності, засновану на принципі натуралізму. Соціальні факти пропонував розглядати як «речі». Основним таким фактором вважав «колективну свідомість», яка визначає поведінку індивіда в суспільстві. Виходячи з розробленого ним соціологічного вчення, Дюркегейм розглядав злочини як дії, що ображають почуття «колективної свідомості», а покарання злочинців вважав суспільним актом, з допомогою якого «колективна свідомість» зміцнюється, забезпечується солідарність людей у суспільстві.

Аномія - особливий морально-психологічний стан індивідуальної і суспільної свідомості, спричинений кризою суспільства, недоліками соціальних механізмів морального та правового регулювання поведінки людей. Ці недоліки зумовлюються здебільшого розладами економіки, на якій ґрунтуються відносини між індивідом і суспільством. Аномія призводить до того, що свобода волі індивіда (чи індивідів), будучи неунормованою, невпорядкованою, набуває форми сваволі, яка виявляється у зростанні злочинності, самогубств, морально-етичних відхиленнях у поведінці тощо.

Суїцид - навмисне, тобто свідоме, позбавлення себе життя. Можливе вчинення і за допомогою сторонніх осіб. Воно може бути викликане різноманітними економічно негативними чинниками (безробіття, відсутність можливості реалізувати себе тощо), конфліктами з батьками, оточуючими, психологічними кризами, втратою відчуття сенсу життя тощо. Типи суїцидів: егоїстичний, альтруїстичний, аномічний, фаталістичний.

2.2.7. Теорія соціальної поведінки Вільфредо Пареро. Теорія еліт. Циркуляція еліт як елемент підтримки соціальної рівноваги.

Елітарний підхід до розгляду суспільства був обґрунтований зусиллями: Гастано Моска; Вільфредо Парето; Роберта Міхельса.

В. Парето ввів у науковий обіг термін «еліта». У «Трактаті з загальної соціології» він визначив її як групу осіб, що володіють вищими показниками у своїй галузі діяльності. Висуванню людей в еліту сприяє наявність у них специфічних психологічних якостей, наприклад, інстинкту комбінацій, уміння передбачити і виражати приховані потяги мас. На думку Парето, у суспільстві поряд з елітою завжди існує «контреліта» (потенційна еліта) – особи, які за своїми психологічними якостями могли б увійти в еліту, але не ввійшли через своє соціальне становище. Залежно від методів володарювання В. Парето виділив два типи еліт: *Еліта лисиць*, в якій володіє «інстинкт комбінацій»: здатність лавірувати, переконувати, обманювати. Прихід цієї еліти в систему управління втілює суспільну тенденцію до зміни. *Еліта левів*. Для цього типу

еліти характерна ставка на силові методи впливу і нездатність до укладання компромісів. Леви виражають консерватизм, тенденцію до стабільних форм організації суспільного життя.

У другій половині ХХ ст. до дискусій про сутність еліт додалися дискусії про їх склад. Виділилися два підходи: *Концепція плюралізму еліт* містить такі положення: Еліта неоднорідна, а складається з кількох елітарних груп. Вплив кожної з них обмежується чітко певною галуззю діяльності. Плюралізм еліт визначається різноманітністю соціальних груп: економічних, професійних, релігійних, демографічних. Суспільство виражене великою кількістю груп інтересів політики, кожна з яких виділяє свою власну еліту і контролює її. Поділ на еліту і масу носять умовний характер. Еліти «відкриті» для включення у свої ряди найбільш активних, здатних і результативних представників мас. Конкуренція між елітами утруднює монополізацію влади з боку однієї з них. Політична влада розсереджена між усіма конкуруючими групами.

2.3. ПСИХОЛОГІЧНА ТА СОЦІОЛОГІЧНА ДУМКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

2.3.1. Дж. Морено: соціометрична революція, психодрама. Неофрейдизм (Е. Фром, Е. Еріксон). Класичний біхевіоризм (Дж. Уотсон, І. Павлов, Б. Скінер) та необіхевіоризм (А. Бандура). Гуманістична психологія (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл, І. Ялом). Генетична психологія Ж. Піаже.

Методи психодрами, соціометрії й групової психотерапії були розроблені та описані в 20-30 роках ХХ століття австрійськоамериканським психологом і психіатром Якобом (Джекобом) Леві Морено й за час існування поширилися в більшості країн Америки та Європи. З початку 90-х років ХХ століття психодрама активно розвивається в країнах Східної Європи, а із середини 90-х років в Україні. Психодрама (психо + драма (дія); синонім – спонтанний театр) – метод групової психотерапії, що полягає в розігруванні учасниками сцен з їхнього життя, у яких відтворюються конфліктні ситуації й створюється можливість вільно відреагувати на них. Психодрама – це метод відтворення в драматичній дії значущих подій і особистісних проблем свого життя. Психодрама – один з найефективніших методів групової психотерапії, що базується на театралізації, рольовій грі, драматичному самовираженні особистості, ігровому драматизованому моделюванні власного життя. За допомогою цього методу можна домогтися особистісного росту, перебороти життєву кризу, засвоювати основні ролі людини, скоригувати життєвий сценарій, знайти вихід з конфлікту, зменшити симптоми й важкі переживання, а також досягти рішення численних життєвих проблем. Психодрама може виявитися дуже корисною тим, хто страждає від низької самооцінки, зазнає труднощів у взаєминах з людьми, не може пережити біль втрати або перебороти наслідки психічної травми. Робота в психодраматичній групі

допоможе розв'язати конфлікт із близькими, або зняти важкі переживання, викликані ним, перебороти образу або почуття провини.

Найбільш «соціалізованим» ученням неофрейдизму визнається теорія відчуження Еріка Фромма (1900-1980), який стверджував, що проблема відчуження, яку висунув К. Маркс у суспільно-економічному аспекті, слід поширити й на психічну діяльність людини. В умовах науково-технічного поступу людина втрачає зв'язки зі світом та з іншими людьми. Виникає відчуження людини, яке Б. Фромм називає «негативною свободою». Людина стає «вільною від усього» і тому відчуженою. Цей стан пригнічує людину і породжує неврози. Людина потерпає під тягарем свободи, вона не хоче бути «вільною» - вона прагне мати певні стосунки з іншими людьми, спілкуватися з ними, але навколишній світ не дає їй такої можливості. Внаслідок чого людина стає самотньою.

Для Е. Фромма відчуження є фатальною основою людських взаємин. Нестерпність тягара відчуження може перерости в почуття агресії і виявлятися або в реакціях садизму та мазохізму, або в протилежному стилі поведінки - конформізмі, коли люди, що не витримують самотності, пристосовуються одне до одного, рятуючись від відчуження.

Е. Фромм підкреслював двоїсту природу людини. З одного боку, вона тягнеться до незалежності, а з іншого - хоче позбавитися цієї незалежності, яка призводить до відчуження. Для подолання відчуженості Е. Фромм пропонує прищеплювати людям гуманістичні засади, в основі яких лежить почуття любові. Це почуття притаманне найбільш розвиненому типу соціального характеру людини - духовному, продуктивному. Потреба в любові передбачає два її види - любов до себе і любов до інших людей. Відчуження згубно діє на людину, породжує неврози, а любов сприяє її оздоровленню і загалом - покращанню суспільства.

Теоретичні формулювання Е. Еріксона (1902-1994) стосуються винятково розвитку его, хоча він і стверджував, що його ідеї не більш, ніж подальший систематичний розвиток концепції Фрейда про психосексуальний розвиток у світлі нових відкриттів у соціальних і біологічних науках. Проте Е. Еріксон рішуче відійшов від класичного психоаналізу за чотирма важливими пунктами.

По-перше, з позиції Еріксона, саме его складає основу поведінки і функціонування людини, у чому видно зсув акценту від ід до его. Егопсихологія описує людей як більш раціональних, таких, які приймають усвідомлені рішення і свідомо вирішують життєві проблеми. У той час як Фрейд вважав, що его бореться, намагаючись розв'язати конфлікт між інстинктивними спонуканнями і моральними обмеженнями, Еріксон доводив, що его - це автономна система, що взаємодіє з реальністю за допомогою сприйняття, мислення, уваги і пам'яті.

По-друге, Еріксон розвивав новий погляд щодо індивідуальних взаємин з батьками і культурним контекстом, в якому існує сім'я. Якщо Фрейд цікавив вплив батьків на становлення особистості дитини, то Еріксон підкреслює історичні умови, в яких у дитини формується его.

По-третє, теорія розвитку его охоплює весь життєвий простір індивідуума, тобто від дитинства до зрілості і старості. Фрейд же обмежився вивченням впливу ранніх дитячих переживань і не приділяв увагу питанням розвитку за межами генітальної стадії.

Нарешті, по-четверте, у Фрейда і Еріксона різні погляди на природу і розв'язання психосексуальних конфліктів. Метою Фрейда було розкриття сутності й особливостей впливу на особистість несвідомого психічного життя, а також пояснення того, як рання травма може призвести до психопатології в зрілості. Еріксон бачив своє завдання в тому, щоб привернути увагу до здатності людини переборювати життєві труднощі психосоціального характеру, стверджуючи, що кожна особиста і соціальна криза є свого роду викликом долі, що спрямовує особистість до розвитку.

У деяких питаннях ідеям Еріксона і Фрейда властива теоретична єдність. Наприклад, обидва теоретики сходяться в тому, що стадії розвитку особистості наперед визначені, і порядок їх перебігу є незмінним. Еріксон також визнає біологічні і сексуальні основи всіх мотиваційних і особистісних диспозицій та приймає фрейдівську структурну модель особистості.

Основний вклад Еріксона у вивчення особистості полягає в тому, що, поряд із фрейдівськими стадіями психосексуального розвитку, він показав, що людина одночасно проходить стадії психосоціального розвитку і стадії розвитку его, та довів, що розвиток особистості продовжується все життя і кожна стадія розвитку може мати як позитивний, так і негативний результат. Кожна стадія розвитку его складається з психологічних, біологічних і соціальних компонентів і базується на досягненнях попередніх стадій.

Біхевіоризм виник у США наприкінці 19 - на початку 20 ст. як реакція на емпіричну (глибинну) психологію. Засновники класичного біхевіоризму Е. Л. Торндайк і Дж. Б. Вотсон запропонували будувати психологію на об'єктивних методах, спрямованих на пізнання зовнішніх об'єктів, а не на опис внутрішніх, суб'єктивних переживань. Запровадив термін і розробив програму біхевіоризму Дж. Б. Вотсон. Представники класичного біхевіоризму вважали, що поведінку людини можна описати термінами «стимул» (зміна зовнішнього середовища) і «реакція» (відповідь організму на стимул). Поведінка зводиться до навичок, мислення - до мови та мовленнєвих навичок. Предметом психології має бути поведінка, тому наукове дослідження психічної діяльності повинно обмежуватися реєстрацією актів поведінки залежно від стимулу та реакції на нього у певному середовищі.

Необіхевіоризм прагнув здолати обмеженість класичного біхевіоризму і доповнив його поняттям «проміжних змінних» між стимулами та реакціями. Основною установкою залишалось біологічне вмотивування психіки. К. Л. Галл (1884–1952; США), Е. Ч. Толмен (1886–1959; США) та інші необіхевіористи визнавали існування певного «внутрішнього світу», який визначає різноманітність у поведінці людей.

«Радикальний біхевіоризм» виник як критика необіхевіоризму. Б. Ф. Скіннер виокремив «оперантні» реакції, які виробляються організмом

мимовільно. Їх можна підсилити або послабити за допомогою покарання чи заохочення, що дає підставу для прогнозування вчинків. Свідомість і мислення вчений розглядав як взаємопідкріплюючі внутрішні стимули. Він запровадив вивчення поведінки на основі функціонального аналізу, з ігноруванням інтрапсихічних механізмів, які не підлягають експериментальній перевірці. Свої позиції Б. Ф. Скіннер пропагував також у художніх творах і публіцистиці. Ідеї Б. Ф. Скіннера, спрямовані на оцасливлення людства методами соціальної інженерії, були впроваджені у професійне навчання, педагогічну та психотерапевтичну практику.

Соціальний біхевіоризм спрямований на вивчення процесів навчання, соціалізації дітей, набуття соціального досвіду і норм поведінки. Роботи А. Бандури та інших представників цього напрямку були присвячені підлітковій агресії, девіантній поведінці та її корекції. Відкриті ними соціальні явища, закони та механізми їх функціонування сприяли оптимізації процесу навчання та виховання дітей.

Основні ідеї гуманістичної психології:

1. Людина - цілісна унікальна система і повинна вивчатися в її цілісності.
2. Людина відкрита світу, переживання людиною світу і себе є основною психологічною реальністю.
3. Людське життя потрібно розглядати як єдиний процес становлення і буття людини.
4. Людина володіє потенціями до безперервного розвитку і самореалізації, що є частиною її природи.
5. Людина володіє певним ступенем свободи від зовнішньої детермінації завдяки смислам і цінностям, якими вона керується у своєму виборі.
6. Людина є активною, творчою істотою.

Особистість - унікальна цілісна система, яка є відкритою можливістю самоактуалізації. Існує одна мотивуюча сила - прагнення до самоактуалізації. Людина не може актуалізуватися, якщо не здатна розрізняти прогресивні та регресивні шляхи поведінки.

На думку К. Роджерса, основною перешкодою для розвитку точного сприймання, реалістичного усвідомлення себе є «умова цінності». Як тільки дитина починає усвідомлювати себе, в ній розвивається потреба в любові та позитивній увазі. Дитина починає діяти так, щоб отримати любов і схвалення, діючи інколи проти своїх власних інтересів. Дитина намагається бути такою, якою її хочуть бачити, а не такою, якою вона є. К. Роджерс зазначає, що люди часто формують і підсилюють образ самого себе, що абсолютно не відповідає реальності. Головне - віра у внутрішні сили складного організму, яким є людина.

А. Маслоу пов'язує виникнення неврозів із затуханням у людині «внутрішніх сигналів» або ж їх повним зникненням. Людина, позбавлена внутрішніх підказок, шукає такі на стороні. У міру того як індивід все більше сприймає, розуміє і приймає в «Я – структуру» свої ж органічні переживання, він віднаходить, що заміщення системи цінностей - це постійний процес. Для

здорового пристосування людина повинна постійно оцінювати свої переживання, щоб побачити наскільки вони вимагають зміни ціннісної структури.

Важка соціально-економічна ситуація в Європі і Америці, постійні небувало руйнівні війни, де загинуло немислиму кількість мирного населення, безумство фашизму та інших тоталітарних режимів, постійні економічні кризи, - все це змусило поставити питання про сенс життя, трагізмі буття, сенс смерті, самотності. Тобто, ті питання існування (екзистенції), з якими стикається будь-яка людина: проблеми, які є центральними в філософії екзистенціалізму.

В. Франкл є творцем логотерапії - методу екзистенціального психоаналізу, який став основою Третьої Віденської школи психотерапії. Віктор Франкл у своїй логотерапії намагався займатися, в першу чергу, пошуками відповідей на питання про сенс життя. Логотерапія може бути переведена як «лікування сенсом»; логос тут розуміється як Осмислення Слово (термін давньогрецької філософії, що означає одночасно «слово» (або «пропозицію», «висловлювання», «мова») і «сенс» (або «поняття», «судження», «підстава»). Згідно логотерапії, рушійною силою людської поведінки є прагнення знайти і реалізувати існуючий в зовнішньому світі сенс життя. Одним з ключових суто людських атрибутів є воля до сенсу, яку В. Франкл фактично протиставив адлеріанської волі до влади і фрейдівському принципу задоволення. Прагнення до сенсу - фундаментальна мотиваційна сила в людях, вважав В. Франкл. Роль сенсу виконують цінності-сміслові універсалії, узагальнюючі досвід людства. Франкл описує три класи цінностей, що дозволяють зробити життя людини осмисленою: цінності творчості (в першу чергу працю); цінності переживання (зокрема любов) і цінності відносини (свідомо вироблювана позиція в критичних життєвих обставинах, які неможливо змінити).

Екзистенціальний психолог і психотерапевт піднімає тему справжньої природи людини, сенсу Буття людини, можливостей духовного подолання з даностями існування (І. Ялом): безглуздістю, смертністю, ізоляцією та ін. Ялом вважав, перш за все, що для кожного пацієнта повинна винаходити унікальна психотерапія. Основою цієї «нової» терапії служить терапія, побудована на міжособистісних взаєминах «тут і зараз» пацієнта і психотерапевта, на взаємних одкровеннях.

Ще одна екзистенціальна проблема - самотність або ізоляція. Дитина, народжуючись, відчуває потребу в прихильності до батьків - це найважливіша для розвитку потреба. Так само і для духовного становлення людини потрібен інший - Учитель. Значимі інші складають наше особистісний простір, він без них неможливий. Але чи може людина бути завжди «на зв'язку», чи достатньо цієї присутності інших в її житті? У якийсь момент життя підліток, молода людина розуміє, що присутність інших людей в її житті не може задовольнити потребу в переживанні зв'язку, з'єднуваності з іншими людьми. Як кажуть східні філософи: людина приходить одна і йде одна. Переживання власної самотності - важливе екзистенціальне переживання. Але не всі люди готові

зустрітися з цим переживанням. На думку І. Ялома, шляхи уникнення ізоляції: злиття і відсторонення. «Я існую тільки як частина іншої людини - без нього я не існую» або «Мені ніхто не потрібен, люди погані - їм не можна довіряти, краще бути одному» - ілюстрації типових висловлювань людей, які уникають самотності.

Засновником генетичної психології є швейцарський психолог Ж. Піаже (1896-1980). У 1949-1951 рр. Піаже створює основну працю «Введення в генетичну епістемологію». Свою теорію розвитку дитячого мислення він побудував на логіці та біології. Він виходив з того, що основою психічного розвитку є розвиток інтелекту. Він дійшов висновку, що етапи психічного розвитку - це етапи розвитку інтелекту, через які проходить дитина у формуванні адекватної схеми ситуації. У процесі адаптації та формуванні адекватної схеми використовуються два механізми побудови схеми - асиміляція і акомодация.

Піаже відкриває такі особливості дитячого мислення, як егоцентризм (невміння встати на чужу точку зору), синкретизм (нерозчленованість дитячого мислення), трансдукція (перехід від приватного до приватного), артіфіціалізм (штучність світу), анімізм (натхненність).

Опираючись на результати власних досліджень, Піаже сформулював теорію формування інтелектуальних структур і понять у дитини. На його думку цей процес поділяється на стадії, якісна схожість і відмінність яких служать орієнтирами при вивченні всього процесу розвитку. Основні критерії цих стадій:

1. Реальність – інтелектуальний розвиток дійсно виявляє достатню якісну різнорідність, яка дозволяє виділити окремі стадії;

2. Незмінна послідовність стадій – стадії виникають в ході інтелектуального розвитку в незмінному і постійному порядку або послідовності. Хоча ця послідовність незмінна, вік, в якому кожна стадія виявляється, може дуже значно варіювати. Не кожна людина досягає кінцевої стадії розвитку. Більш того, доросла людина виявляє зріле мислення в області лише того змісту, в якому вона була соціалізована.

3. Ієрархічність стадій – структури, властиві раннім стадіям, впливають, або включаються у структури, властиві наступним стадіям. Тому формування перших необхідне для складання останніх.

4. Цілісність – властивості структури, що визначає дану стадію розвитку, повинна складати єдине ціле.

5. Підготовка і реалізація – кожна стадія має період початкової підготовки і період реалізації. У підготовчому періоді структури, яка визначає дану стадію, перебуває в процесі формування і організації. Під час періоду реалізації ці структури утворюють організоване і стійке ціле.

Таким чином, процес розвитку виявився зовсім неоднорідним у всіх своїх пунктах. Деякі періоди розвитку індивіда відносно своїх структурних якостей є стійкішими і ціліснішими, ніж інші.

2.3.2. Специфіка структурно-функціональної теорії Толкотта Парсонса.

Концепція соціальної дії. Соціалізація і соціальний контроль як механізми інтеграції індивіда до соціальної системи. Функціональний аналіз Роберта Мертона. Р. Мертон про соціологічні теорії середнього рівня. Феноменологічна соціологія Альфреда Шюца: поняття життєвого світу та повсякденності.

Згідно теорії Парсонса, реальність, попри те, що є неосяжною, організована логічно і раціонально, має системний характер і завдання теорії полягає у тому, щоб побудувати несуперечливі схеми, у які вкладається усе накопичене знання, і встановити логічні зв'язки між усіма попередніми теоретичними побудовами соціологів. Центральне поняття соціальної структури - рівновага. Суспільство в рівновазі - суспільство без конфлікту, в якому кожен виконує свою функцію, знає свою роль. Повної рівноваги досягнути неможливо, але суспільство повинно до цього прагнути. Суспільство, як система, для того, щоб існувати, повинно відповідати чотирьом вимогам. Адаптація (A) - кожне суспільство повинне пристосовуватися до свого оточення. Ціле досягнення (G) - кожне суспільство повинне виробляти цілі та засоби для їх досягнення. Інтеграція (I) - кожне суспільство повинне підтримувати свою єдність. Соціальна система є не просто механічною сукупністю індивідів, - вона контролює дії індивіда в системі, забезпечує задоволення його потреб і не допускає можливих відхилень у його поведінці. Підтримання взірців (L) - кожне суспільство має прагнути до підтримання рівноваги. Цю функцію забезпечує культура суспільства. Культура є упорядкованою системою символів, які визначають поведінку індивідів і груп. Вона дає суспільству систему знань і ідей, визначає емоційне ставлення до об'єктів, а також забезпечує систему моральних норм і правил.

Роберт Мертон сформулював основну теорему функціонального аналізу: «Так само як одне соціальне явище може мати багато різних функцій, одна функція може по-різному виконуватися різними явищами». Мертон показав, що соціальна система та її елементи можуть мати як видимі функції, так і латентні (приховані). Видимі - це ті, які відомі учасникам певного виду суспільної діяльності, латентні - ті, про які учасники не знають. Мертон розрізняє також дисфункції - негативні дії, які загрожують цілісності суспільства. Згідно з теорією Р. Мертона, структурно-функціональне пояснення конфлікту може бути досягнуте введенням розмежування між видимими і латентними функціями, а також між функціями і дисфункціями.

Феноменологічна соціологія А. Шюца – спроба такого «некласичного» опису соціальної дійсності. У концепції А. Шюца про смислове конструювання соціального світу, про життєвий світ природної настанови найважливіше те, що учений виводить назовні абсолютно «новий» світ – світ рутини, у якому людина живе щодня, інтерсуб'єктивний світ, у якому індивід перебуває в постійних соціальних комунікаціях, але ніколи не проблематизує самого факту їх здійснення, а сприймає це як самоочевидне. А. Шюц намагався створити таку методологію, яка могла б раціонально, об'єктивно описати соціальну дійсність за допомогою певних закономірностей.

РОЗДІЛ 3. МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ.

3.1. ПЛАНУВАННЯ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ.

3.1.1. Наукові дослідження: різновиди (теоретичні та емпіричні; фундаментальні та прикладні; розвідувальні, описові та аналітичні; польові та лабораторні), проблема, мета, завдання, об'єкт, предмет.

Наукове дослідження - процес вивчення певного об'єкта (предмета або явища) за допомогою наукових методів, що має на меті встановлення закономірностей його виникнення, розвитку і перетворення в інтересах раціонального використання у практичній діяльності людей.

Для **теоретичних соціологічних досліджень** вирішальне значення має глибоке узагальнення накопиченого фактичного матеріалу в області соціального життя.

В **центрі емпіричних досліджень** знаходяться накопичення та збір фактичного матеріалу в зазначеній області (на основі безпосереднього спостереження, опитування, аналізу документів, даних статистики та інших способів отримання інформації) і його первинна обробка, включаючи і початковий рівень узагальнення.

Фундаментальні наукові дослідження - наукова теоретична та (або) експериментальна діяльність, спрямована на одержання нових знань про закономірності розвитку природи, суспільства, людини, їх взаємозв'язку.

Прикладні дослідження завжди направлені на вирішення конкретної проблеми на рівні бібліотеки або бібліотечної системи міста чи району в суворо обмежених часових рамках. Цілями таких досліджень можуть бути: удосконалення роботи з персоналом, формування соціально-психологічного клімату в колективі, покращення бібліотечно-інформаційного обслуговування окремих читацьких груп, формування іміджу бібліотеки тощо.

Розвідувальне дослідження охоплює, як правило, невеликі обстежувані сукупності і ґрунтується на спрощеному і стислому за обсягом інструментарії. Цей вид соціологічного дослідження використовується, зазвичай, для попереднього вивчення об'єкта, явища або процесу. Потреба в розвідувальному дослідженні виникає тоді, коли проблема мало досліджена або зовсім не вивчена. Наприклад, для одержання додаткової інформації про об'єкт, уточнення і коригування гіпотез і завдань, а також для виявлення труднощів, що можуть виникнути в подальшій науково-дослідній роботі.

Описове дослідження застосовується тоді, коли об'єктом виступає порівняно велика група людей, що мають різні характеристики. Описові дослідження використовують при вивченні думки користувачів про якість бібліотечно-інформаційного обслуговування або умов роботи в бібліотеці, оцінок нових видів послуг, які надає бібліотека тощо.

Аналітичне дослідження - найбільш поглиблений вид аналізу, метою якого є не тільки опис структурних елементів явища, що вивчається і

розглядається, а й з'ясування причин, що лежать в його основі і зумовлюють характер розповсюдження, якість та інші притаманні йому риси.

Польове дослідження - тип дослідження соціальних явищ або поведінки спільнот допомогою вивчення їх у нормальних, природних умовах. Це перш за все вивчення обмеженою у просторі сукупності індивідів (людей), що перебувають в повсякденних і звичних для них умовах. Залежно від завдань і використовуваних засобів тут виділяють три типи польових досліджень: пошукове - має описовий характер; діагностичне - спрямоване на вирішення практичних завдань; експериментальне - пов'язане з перевіркою гіпотез.

3.1.2. Програма дослідження: структура документа, основні пункти, етапи дослідження. Тлумачення, концептуалізація, операціоналізація основних понять дослідження. Гіпотези дослідження: теоретичні, емпіричні, статистичні.

Програма соціологічного дослідження є науковим документом, що містить схему логічно обґрунтованого переходу від загальних теоретичних уявлень про досліджуване соціальне явище, до використання інструментарію і виконання дослідницьких процедур (збирання, обробки та аналізу інформації).

Структура документа - це схема розміщення складових документа. Багатосторінкові документи краще поділити на частини, розділи, підрозділи, параграфи та інші.

Будь-яке статистичне дослідження складається з шести етапів:

1. Статистичне дослідження починається з формування первинної статистичної інформаційної бази по обраному комплексу показників.
2. Первинне узагальнення і групування статистичних даних. Зведення, угруповання, гістограми, полігони.
3. Включає економічну інтерпретацію первинного узагальнення. Економічна та фінансова оцінка об'єкта аналізу.
4. Аналіз варіації розширених статистичних даних.
5. Прогнозування за обраними найбільш важливих напрямків.
6. Узагальнений аналіз отриманих результатів та перевірка їх на достовірність за статистичними критеріями.
7. Завершальним етапом статистичного дослідження є прийняття управлінського рішення.

Інтерпретація - це трактування, пояснення основних понять, присутніх в дослідженні. Вона передбачає розгляд вже наявних в науковій літературі варіантів їх тлумачення з подальшим вибором одного з них, на думку дослідника, найбільш вірно відображає зміст даного явища або процесу.

Концептуалізація - визначення понять, відношень і механізмів управління, необхідних для описання процесів вирішення завдань у певній предметній галузі.

Операціоналізація - продовження, деталізація інтерпретації основних понять. Це процес «розчленування» основних понять на складові елементи, отримання більш простих (операціональних) понять, піддаються

соціологічному виміру, тобто це процедура відомості загальних понять до емпірично перевіряється індикаторами і показниками.

Гіпотеза - це науково обґрунтоване припущення про причини будь-яких явищ, достовірність яких за певного стану наукового знання і практики не може бути перевірена та доведена і потребує організації дослідження для доведення.

Теоретична гіпотеза створює загальний контекст для формулювання гіпотези конкретного емпіричного дослідження, з визначенням відповідних понять, процедур і плану дослідження. Теоретична гіпотеза, може висловлюватись або в формі запитального речення, або в декларативній формі.

Емпіричні гіпотези – це припущення, що робляться для вирішення проблеми методом емпіричного дослідження. Вони не обов'язково повинні базуватись на теорії.

Статистичними гіпотезами називають припущення про можливі значення параметрів розподілу випадкової величини в генеральній сукупності.

3.1.3. Вибірковий метод: генеральна сукупність, вибірка, основні вимоги до формування вибірки, методи формування.

Вибірковий метод – система правил відбору одиниць у вибірку і способів характеристики сукупності обстежених одиниць. Вибірковий метод дає змогу розповсюдити висновки, отримані на основі вивчення частини сукупності (вибірки) на всю сукупність (генеральну).

Генеральна сукупність - спільний, родовий; - вся множина однорідних за певною ознакою об'єктів чи подій, які є предметом інтересу або дослідження. Є одним із основних понять математичної статистики.

Вибірка - це множина об'єктів або подій, вибраних за допомогою визначеної процедури з генеральної сукупності для участі в дослідженні. Зазвичай, обсяг генеральної сукупності дуже великий, що робить прийняття до уваги всіх членів непрактичним або неможливим. Вибірка являє собою множину або сукупність певного обсягу, члени якої збираються і статистичні характеристики обчислюються таким чином, що в результаті можна зробити висновки або екстраполяцію із вибірки на всю генеральну сукупність.

Побудова вибірки при підготовці проекту конкретного соціологічного дослідження зводиться до розв'язання трьох основних проблем:

1. визначення обсягу вибірки — кількості чоловік, яких треба опитати для одержання якісної інформації;
2. визначення типу вибірки — побудова конкретної схеми процедури відбору;
3. оцінка якості вибірки — визначення ймовірності і міри точності, з якими результати опитування вибіркової сукупності можна переносити на ту чи іншу частину населення.

Імовірнісні методи - це методи формування вибірки, при використанні яких кожна одиниця генеральної сукупності має шанс (імовірність) попадання у вибірку. Тобто одиниці вибірки визначаються випадковим чином.

При використанні імовірнісних методів необхідно точно знати розмір генеральної сукупності і основні характеристики контуру вибірки, а так як це зробити практично неможливо, то можна точно розрахувати ймовірність включення одиниць сукупності у вибірку. Але можна визначити інтервал, в межах якого з певною вірогідністю (99% або 95%) знаходиться шукане значення характеристик генеральної сукупності.

3.1.4. Якість інформації: репрезентивність, валідність, надійність. Типи валідності (змістовна, критеріальна, конструктна), валідація. Забезпечення надійності.

Якість інформації - сукупність властивостей, що відображають, ступінь придатності конкретної інформації або даних про об'єкти і їхній взаємозв'язок, для досягнення цілей, що стоять перед користувачем.

Репрезентативність - здатність вибіркової сукупності відтворювати основні характеристики генеральної сукупності. Репрезентативність досягається за рахунок правильного формування вибірки, яка за принциповими для дослідження параметрами має відтворювати загальний об'єкт дослідження.

Вибірка не може абсолютно точно відтворювати генеральну сукупність, тому вона завжди матиме певні відхилення від неї. Помилка репрезентативності - відхилення вибіркової сукупності за певними характеристиками від генеральної сукупності. Чим більша величина відхилень, тим значніша помилка репрезентативності, тим нижча якість отриманих даних.

Валідність - комплексна характеристика тесту, що включає відомості про область досліджуваних явищ і репрезентативність використовуваної стосовно неї діагностичної процедури

Змістовна валідність (внутрішня, логічна) – комплекс відомостей про репрезентативність змісту завдань тесту відносно вимірюваних психологічних властивостей і особливостей. Найбільше значення цей вид валідності має для тестів досягнень (тестів успішності, екзаменаційних тестів). Для конструювання завдань тесту залучаються експерти з досліджуваної якості, література, словники.

Критеріальна валідність - комплекс характеристик методики, що відбиває відповідність діагнозу і прогнозу певному колу критеріїв вимірюваного явища. Критеріальна валідність включає як комплекс зв'язків з поточним станом досліджуваного явища (поточна критеріальна валідність), так і ймовірність і обґрунтованість прогнозу про його стан у даної людини в майбутньому (прогностична критеріальна валідність).

Конструктна валідність (теоретична) - відбиває ступінь репрезентації досліджуваного психологічного конструкта в результатах тесту; чим більше результати тесту відповідають теоретичній гіпотезі про природу вимірюваної змінної, тим вище конструктна валідність тесту.

Для забезпечення надійності і адекватності соціологічної інформації необхідне їх уточнення, яке включає: а) співвідношення специфічних понять з певною теоретичною системою; б) досягнення однозначності в розумінні змісту

категоріально понятійного апарату даного дослідження; в) досягнення точності вживання термінів, що однозначно фіксують певні поняття.

3.2. МЕТОДИ ЗБОРУ ІНФОРМАЦІЇ.

3.2.1. Спостереження: види, переваги і недоліки, роль спостерігача.

Спостереження являє собою метод збору і найпростішого узагальнення первинної інформації про досліджуваний соціальний об'єкт шляхом безпосереднього сприйняття і прямої реєстрації фактів, що стосуються досліджуваного об'єкта. Одиницями інформації даного методу є зафіксовані акти вербального чи невербального (реального) поведіння людей.

Види спостережень:

- об'єктивне і самоспостереження (інтроспекція);
- зовнішнє і включене;
- суспільне і вибіркоче;
- пряме й інструментальне.

Найбільш широко застосовується метод включеного спостереження. Цей метод використовується у дослідженнях, коли психолог сам є безпосереднім учасником подій.

Переваги і недоліки методу спостереження

Слід зазначити, що переваги методу спостереження досить виразні і зводяться до наступного. По-перше, це безпосередність сприйняття, що дозволяє фіксувати конкретні, природні ситуації, факти, живі фрагменти життя, багаті деталями, фарбами, півтонами і т.д. По-друге, це можливість враховувати конкретне поведіння груп реальних людей. В даний час ця задача практично нерозв'язна іншими методами. По-третє, спостереження не залежить від готовності людей, що спостерігаються, висловлюватися про самих себе, що властиво, наприклад, інтерв'ю. Тут необхідно враховувати ймовірність «вдавання» спостереження, адже їм відомо, що за ними спостерігають. По-четверте, це багатомірність даного методу, що дає можливість фіксувати події і процеси найбільш повно і всебічно. Велика багатомірність характерна для найбільш досвідчених спостерігачів.

Спостереження має ряд переваг у порівнянні з іншими соціологічними методами. Головні з них - безпосередній зв'язок дослідника з об'єктом його вивчення, відсутність ланок, що опосередковують оперативність одержання інформації. Ці достоїнства, однак, не виключають ряд недоліків. Спостерігач вільно чи мимоволі впливає на досліджуваний процес, вносить у нього щось таке, що не належить його природі. Оперативність же обертається локальністю, обмеженістю досліджуваної ситуації, нездатністю охопити сукупність всіх ознак пізнаваного явища. Інакше кажучи, цей метод дуже суб'єктивний, особистісні якості спостерігача неминуче позначаються на його результатах. Тому, по-перше, останні підлягають обов'язковому повторному огляду іншими методами, по-друге, до поведіння спостерігачів пред'являються особливі

вимоги. Характер цих вимог залежить, насамперед, від того, який різновид спостереження вони здійснюють.

Недоліки методу спостереження обумовлені, насамперед, наявністю активності соціальних об'єкта і суб'єкта, що може привести до необ'єктивності результату. До найбільш серйозних обмежень цього методу, які необхідно враховувати соціологу, відносяться наступні:

Настрій спостерігача під час досліду може негативно впливати на характер сприйняття подій і оцінку фактів. Це вплив особливо великий, коли в спостерігача занадто слабо виражений спонукальний мотив до спостереження.

На відношення до досліджуваного досить сильний вплив робить соціальний стан спостерігача. Його власні інтереси і позиція можуть сприяти тому, що одні акти поведінки що спостерігаються виявляються відбитими фрагментарно, а інші - можливо менш важливі – можуть бути оцінені як більш значимі. Наприклад, критичне відношення юнака до свого педагога з погляду одного спостерігача може оцінюватися як ознака його самостійності, а з погляду іншого – як норовистість і крайня невихованість.

Тенденція чекання в спостерігача полягає в тім, що він виявляється занадто прихильним до визначеній гіпотезі і фіксує лише те, що відповідає їй. Більш того, досліджувані можуть уловити цю схильність і змінити своє поведіння, як у кращу, так і в гіршу сторону.

Комплексність спостереження може бути не тільки його достоїнством, але і недоліком, що приводить до втрати істотного серед величезного набору фіксованих якостей.

Зрозуміло, обставини в житті повторюються, але далеко не у всіх деталях, і однократність обставин, що спостерігаються, може перешкоджати фіксації всіх деталей.

Попередні спостереження особи, зустрічі і знайомства спостерігача з досліджуваним можуть привести до зсуву всієї картини спостереження під впливом зустрічей, симпатій чи антипатій, що сформувалися.

Існує небезпека фіксації замість реальних фактів їхніх неправильних трактувань і оцінок.

Коли настає психологічна втома спостерігача, він починає рідше фіксувати другорядні події, пропускає деякі з них, робить помилки і т.д.

Даному методу властиві галоефект, заснований на загальному враженні, виробленому досліджуваним на спостерігача. Це нагадує шкільний ефект відмінника, коли той погано виконав контрольне завдання вчителя, але останній під впливом авторитету відмінника ставить йому завищену оцінку.

Ефект поблажливості полягає в прагненні спостерігача дати досліджуваним завищену оцінку. Вихідна позиція спостерігача може бути такою: «Усі люди гарні, навіщо ж оцінювати їх погано?» Ефект поблажливості може викликати і симпатії до досліджуваних, турбота про власний престиж і т.д.

Ефект ревізора складається в прагненні спостерігача вишукувати в діяльності і поведженні досліджуваних тільки недоліки за принципом «немає добра без худа» і занижувати оцінку.

При використанні методу спостереження трапляються помилки усереднення, що виявляються в остраху крайніх оцінок подій, що спостерігаються. Оскільки екстремальні ознаки зустрічаються набагато рідше, ніж середні, спостерігач піддається спокусі фіксувати тільки середньо типове і відкидає крайності. У наслідок цього результати спостереження стають «знебарвленими». Тут на шкоду істині спрацьовує ефект середньої величини: одна людина з'їла двох курок, а інша – ні однієї, а в середньому виходить, що кожний з'їв по курці, тобто неправда.

Логічні помилки цього методу засновані на тім, що спостерігач фіксує зв'язки між ознаками, що не мають насправді цих зв'язків. Наприклад, існують неправильні уявлення про те, що моральні люди обов'язково добродушні, добродушні - довірливі, а довірливі – гладкі і т.д.

Результати спостереження часто піддані впливу факторів, що заважають: невідповідності ситуації спостереження якостям, що виявляються, присутності третіх осіб, особливо безпосередніх начальників і т.д.

Обмеженість кількості осіб, що спостерігаються, викликає труднощі в поширенні результатів спостереження на більш широкі сукупності соціуму.

Спостереження вимагає великих витрат часу, а також людських, матеріальних і фінансових ресурсів. Наприклад, на 100 годин спостереження приходить 200 годин запису і близько 300 годин для складання звіту про підсумки спостереження. Пред'являються високі вимоги до кваліфікації соціологів - виконавців. Тому необхідні витрати на їхню підготовку й інструктаж.

3.2.2. Експеримент: види (констатувальний, формувальний, природний, лабораторний), планування, внутрішня і зовнішня валідність

Експеримент (від лат. *experimentum* - проба, дослід) - дослідницька стратегія, яка передбачає цілеспрямоване спостереження за певним процесом в умовах регламентованих змін окремих характеристик умов його протікання. Це сплановане та кероване дослідження, в якому експериментатор впливає на ізольований об'єкт (об'єкти) і фіксує зміни в його станах. Дослідження проводиться з метою перевірки гіпотези про причинно-наслідковий зв'язок між впливом незалежної змінної і зміненими станами об'єкта (залежної змінної). В психології експериментування - це спільна діяльність експериментатора й досліджуваного заради вивчення психологічних властивостей останнього шляхом спостереження за його поведінкою під час виконання експериментальних завдань.

Констатуючий експеримент – використовується для перевірки певних припущень.

Формувальний експеримент спрямований на вивчення явища безпосередньо в процесі спеціально організованого експериментального

навчання та виховання, активного формування тих чи інших психолого-педагогічних особливостей.

Природний експеримент. Поняття природного експерименту запропонував О. Ф. Лазурський. Він проводиться в умовах, які максимально наближені до звичайної діяльності людей, однак вони не знають про те, що є учасниками дослідження. Таким чином, в експерименті створюються умови для повноцінного вивчення психологічних властивостей.

Лабораторний експеримент - дослідницька стратегія, за якої діяльність індивіда моделюється у спеціальних умовах. Основна характеристика лабораторного експерименту - це забезпечення відтворюваності досліджуваної характеристики й умов її прояву. Такий експеримент проводиться у спеціально обладнаних приміщеннях.

Планування експерименту передбачає спосіб (процедуру) збору даних. Найпростіші експерименти полягають у вивченні впливу незалежної змінної, якою маніпулює експериментатор, на значення залежної змінної.

Найчастіше застосовують такі експериментальні схеми (плани):

- схема базового рівня з невеликою групою, або експеримент базового рівня: дослідження з однією змінною та невеликою кількістю учасників (іноді лише один досліджуваний), в якому демонструють ефекти таким чином: визначають базовий рівень реагування, здійснюють вплив і визначають перехідний стан. Коли маніпуляція закінчується, очікують відновлення базового рівня;

- план із незалежними групами: кожна експериментальна група підлягає впливу лише одного рівня незалежної змінної;

- план повторних вимірювань: одну і ту саму групу піддають впливу всіх рівнів незалежної змінної чи змінних;

- план попарного групування учасників: спочатку урівнюють учасників по змінній, що високо корелює з залежною змінною, а потім зі створених груп вибирають випадковим чином нові експериментальні групи;

- факторний план: дослідження з кількома незалежними змінними, в якому кожний рівень всіх незалежних змінних поєднується з кожним із інших рівнів;

- план серій, що сходяться: серія експериментів, які проводяться з метою поступового відкидання конкуруючих теоретичних гіпотез.

Внутрішня валідність стосується відносин між залежними змінними і незалежними змінними. Ця валідність пов'язана з особливими процедурами, які дозволяють визначити, наскільки висновки, зроблені в даному дослідженні, достовірні. Після того, як встановлено існування залежності між змінною X і змінною Y , необхідно вирішити, яка з змінних є причиною, а яка наслідком, тобто визначити напрямок цього взаємозв'язку. Якщо Y спостерігається після X , то можна сказати, що X є причиною Y .

Однак може виявитися, що відношення залежності між X і Y викликано третьою змінною C . Для встановлення внутрішньої валідності необхідно розглянути всі можливості впливу третьої змінної C на змінні X і Y і виключити їх. Вважається, що дослідження має внутрішню валідність, якщо

доведено, що існує залежність причинно-наслідкового типу між залежними і незалежними змінними.

Зовнішня валідність відноситься до можливості узагальнення виходу на популяцію і, ситуації, інші незалежні змінні.

Ці два критерії є важливими, хоча часто вони знаходяться в протиріччі один з одним в тому сенсі, що збільшення валідності одного типу може загрожувати валідності іншого типу. Ідеалом є вибір таких експериментальних планів, які забезпечують обидва типи валідності. Це особливо важливо для психолого-педагогічних досліджень, де вельми бажаним є поширення даних на практичні ситуації, певного характеру.

Є вісім різних класів зовнішніх змінних, що відносяться до внутрішньої валідності. Якщо ці змінні не контролюються в експериментальному плані, то вони можуть дати ефекти, які змішуються з ефектом експериментального впливу. Ці змінні представляють вплив:

1) фону - конкретних подій, які проводять між першим і другим виміром наряду з експериментальним впливом;

2) природного розвитку - змін стану респондентів, які є наслідком перебігу часу (не пов'язаних з конкретними подіями), наприклад дорослішання, посилення голоду, втоми тощо;

3) ефекту тестування - впливу виконання завдань, що застосовуються для вимірювання, на результати повторного випробування;

4) інструментальної похибки. нестабільності вимірювального інструмента, при якій зміни в калібруванні інструменту або зміни, що характеризують спостерігача або оціночні показники, можуть викликати зміни в результатах через виміри;

5) статистичної регресії. має місце тоді, коли групи відбираються на основі крайніх показників і оцінок;

6) відбору випробовуваних - нееквівалентності груп за складом, що викликає появу систематичних помилок в результатах;

7) відсіву в ході експерименту - нерівномірності вибування респондентів з порівнюваних груп;

8) взаємодії фактора відбору з природним розвитком і ін., які в ряді квазіекспериментальних планів з кількома групами помилково приймаються за ефект експериментальної змінної.

До факторів, які ставлять під загрозу зовнішню валідність, або репрезентативність експерименту, відносяться:

1) реактивний ефект або ефект взаємодії тестування, - можливе зменшення або збільшення сприйнятливості респондентів до експериментального впливу під впливом попереднього тестування. Результати осіб, які пройшли попереднє тестування будуть нерепрезентативними по відношенню до тих, хто не піддавався попередньому тестуванню, тобто тим, з кого складається генеральна сукупність, з яких було відібрано респондентів;

2) ефекти взаємодії фактора відбору й експериментального впливу;

3) умови організації експерименту викликають реакцію респондента на експеримент, який не дозволяє поширити отримані дані про вплив експериментальної змінної на осіб, що піддаються такому ж впливу в неекспериментальних умовах;

4) взаємна інтерференція експериментальних впливів нерідко виникає, коли одні і ті ж випробовувані піддаються декільком впливів, оскільки вплив більш ранніх впливів, як правило, не зникає.

3.2.3. Методи опитування: анкетування, інтерв'ювання. Анкетування (поштові, пресові, он-лайн, експертні, індивідуальні, групові). Анкета: види питань, методичні вимоги до композиції анкети та різних питань. Формулювання питань і відповідей в анкеті. Інтерв'ювання (фокус-групові, глибинні, неформалізовані: історія життя, біографія, усна історія).

Серед методів збору первинної інформації в соціології особливе місце займає метод опитування. Як показує аналіз вітчизняних і зарубіжних публікацій, що містять результати емпіричних соціологічних досліджень, 60-70% із них містять дані, отримані методом опитування того або іншого різновиду.

Опитування - метод збору соціальної інформації про досліджуваний об'єкт під час безпосереднього (інтерв'ю) або опосередкованого (анкетування) соціально-психологічного спілкування соціолога й респондента шляхом реєстрації відповідей респондентів на сформульовані запитання.

Анкетування - один із найбільш поширених, найбільш популярних видів. При анкетуванні респондент сам заповнює анкету в присутності дослідника або без нього. За формою проведення воно може бути індивідуальним або груповим. У останньому випадку можна за короткий час опитати велику кількість респондентів. Воно також буває очним і заочним. Найбільше поширені форми заочного: поштове опитування, через газету, журнал і телебачення.

З точки зору достовірності важко віддати перевагу якомусь виду опитування.

Анкета - це тиражований документ, який містить певну сукупність запитань, сформульований і пов'язаних між собою за встановленими правилами.

Дослідник втрачає контроль у момент роздачі або розсилання анкети. Тому її конструкція, звертання, питання, коментарі повинні бути зрозумілими для респондента.

Класифікація запитань в анкеті:

1) За змістом:

а) питання про факти свідомості (спрямовані на виявлення думок, побажань, очікувань, планів на майбутнє і т.п.);

б) питання про факти поведінки (виявляють вчинки, дії, результати діяльності людей);

в) питання про особистість респондента (стать, вік, професія, родинний стан та ін. характеристики);

2) за структурою:

а) відкриті - це такі питання, коли респонденту не пропонуються варіанти відповідей. Він відповідає так, як бажає. Наприклад: «Що вам подобається у вашій роботі?» (напишіть);

б) закриті. Закриті, у свою чергу, поділяються на альтернативні (припускають вибір респондентом лише одного варіанта відповіді) і неальтернативні (припускають вибір респондентом декількох варіантів відповіді).

3) за формою:

а) прямі - це питання, що дозволяють одержати пряму інформацію від респондента (наприклад: «Чи задоволені Ви своєю роботою?»);

б) непрямі - це такі питання, що дозволяють одержати необхідну інформацію не прямо, а за допомогою серії запитань («Прийнято вважати, що ....., а як думаєте Ви?»).

4) за функціями:

а) основні питання - спрямовані на збір інформації про зміст досліджуваного явища;

б) неосновні – спрямовані на виявлення адресата основного питання (питання - фільтри), перевірку щирості респондента (питання-фільтр: «Чи відвідуєте Ви нічний клуб» і основне: «Якщо так, то що Вас приваблює?»).

Інтерв'ю - метод збору соціологічної інформації, заснований на вербальній соціально-психологічній взаємодії між інтерв'юером і респондентом із метою одержання необхідних даних.

За технікою проведення:

1) вільні (тривала бесіда без деталізації питань);

2) формалізовані (стандартизовані) – спілкування регламентоване детально розробленою анкетною;

За процедурою проведення: 1) панельне; 2) групове й індивідуальне; 3) клінічне; 4) фокусоване; 5) ненаправлене.

Переваги інтерв'ю:

1) інтерв'ю допомагає одержати більш глибоку інформацію про думки, мотиви і уявлення респондентів;

2) можливість вести спостереження за психологічними реакціями респондентів.

3) особистий контакт інтерв'юера з респондентом забезпечує максимальне заповнення анкети;

4) особистий контакт соціолога і респондента забезпечує більш серйозне відношення респондента до опитування.

Недоліки інтерв'ю:

1) пошук психологічного контакту з кожним респондентом;

2) дороговизна;

3) трудомісткість підготовки інтерв'юерів;

4) проблема анонімності.

Експертні опитування. Під час масових опитувань (анкетування, інтерв'ю) джерелом соціальної інформації про певні аспекти об'єкта є представники цього самого об'єкта. Однак іноді необхідно одержати спеціальну інформацію, яка може надходити тільки від компетентних осіб – експертів, які мають глибокі знання про предмет чи об'єкт дослідження.

Критерії відбору експертів: 1) рід занять; 2) стаж роботи; 3) компетентність. Для визначення рівня компетентності використовують два методи: самооцінку і колективну оцінку.

Функції методу експертів:

- прогноз тенденцій розвитку різних явищ і процесів соціальної дійсності;
- оцінка рівня достовірності даних, одержаних з допомогою масових опитувань;
- атестація колективу (його членів) за рівнем професіоналізму, трудової активності тощо.

В експертних опитуваннях анонімність втрачає будь-який смисл, оскільки експерт є активним учасником наукового дослідження.

На відміну від масового опитування програма опитування експертів не така деталізована і має переважно концептуальний характер.

Метод експертної оцінки поширений у розвідувальних і проблемних дослідженнях для одержання попередніх відомостей про об'єкт, предмет аналізу, для уточнення гіпотез і завдань дослідження, для визначення умов експерименту, а також при оцінюванні його ефективності.

Глибинне інтерв'ю - неформалізована індивідуальна бесіда з респондентом, яка проводиться на основі інструментарію з переліком обов'язкових тем для обговорення. Перевага глибинним інтерв'ю надається при вивченні чутливих тем, або якщо учасників важко зібрати для групової дискусії.

Фокус-група - неформалізоване групове обговорення з певної проблематики, яке керується спеціально підготовленою фахівцем (модератором). Зазвичай у дискусії приймає участь 8-10 респондентів, і вона триває 1.5-2 години. Під час дискусії відбувається відео та аудіозапис.

Історія життя, або біографічний метод - тактика дослідження, що використовує біографічні дані, а також інші джерела. Індивідуальна історія життя може стати основою і при вивченні способів «проживання» життєвих подій: індивідуальних криз, поворотних моментів біографічного шляху, соціально-історичної ситуації, а також при дослідженні життєвого світу особистості в цілому. Біографічний метод - один із широко поширених методів соціологічного дослідження, спрямований на вивчення життєвого шляху індивіда.

Усна історія – дослідницька стратегія, яка вживає метод інтерв'ю для отримання усних свідчень стосовно подій, в минулому маючих історичну значимість.

Особливості усноісторичних джерел:

- суб'єктивність оповідача (у.і. говорять нам не тільки про те, що люди робили, а й про те, що вони хотіли зробити, що вони – як вони тоді думали – робили, й про те, що вони зараз думають про своє минуле й свої дії);

- сюжет, послідовність, за якими оповідач вибудовує матеріал своєї розповіді, робить усне джерело унікальним;

- репрезентативність досвіду;

- жвавість особистого сприйняття є головною ознакою усних джерел, обумовлює їх обмеженість. Дослідник має бути обережним, щоб не потрапити в полон категорій мислення своїх інформантів;

- правдивість – неправдивість усноісторичних джерел. Для дослідника важливо не стільки відповідність усноісторичних джерел реальним фактам, скільки відхилення від них. У цих відхиленнях проявляються людські бажання, символи, уявлення. Тому не снує «неправдивих» усних джерел.

Особливість усних джерел в тому, що ті свідчення, які після перевірки будуть визнані невідповідними реальним фактам, потребують історичного пояснення. «Помилки» оповідача іноді дають для розуміння минулого не менше, ніж фактично достовірні розповіді.

3.2.4. Експертні опитування (метод експертної оцінки): пошук, відбір та підготовка експертів. Види і процедури експертного опитування.

Метод експертних оцінок - це прадавній науковий метод, який дозволяє отримати об'єктивну оцінку на основі певної сукупності індивідуальних думок експертів. Слово «експерт» (expertus) у перекладі з латинської мови означає «досвідчений», що, в свою чергу, походить від слова «experire» - досліджувати. Експерт - це особа (спеціаліст), якому довірено висловити думку про якийсь суперечливий чи складний випадок, оскільки людство у складних ситуаціях завжди намагалося врахувати думку висококваліфікованих спеціалістів у різних сферах життєдіяльності.

Необхідною умовою ефективного застосування методів експертної оцінки є достатня обізнаність експерта з досліджуваною проблемою, високий рівень ерудиції, здатність його давати чіткі вичерпні відповіді, до того ж експромтом. Крім того, експерт не повинен бути зацікавленим в тому чи іншому варіанті вирішення поставленої перед ним проблеми. Експерти підбираються за ознакою їх формального професійного статусу – посади, наукового ступеня, стажу роботи та ін. Такий підбір сприяє тому, що в число експертів потрапляють високопрофесійні, з великим практичним досвідом у даній галузі спеціалісти. Отже, методи експертної оцінки вимагають ретельної підготовки експертів, робота яких містить:

1) чітке визначення мети і завдань, а в деяких випадках об'єднання та систематизація висновків;

2) набір достатньо компетентних незалежних експертів в області відповідних об'єктів;

3) обговорення питання в групі експертів чи виключення безпосереднього спілкування між ними;

4) надання учасникам експертизи на кожному наступному етапі результатів і висновків попереднього етапу. Це дає змогу зробити певні висновки, які поділяють більшість експертів;

5) вибір оптимально підходящих методів обробки висновків експертів;

6) точне формулювання підсумкових висновків в експертній роботі.

Методика проведення експертної оцінки зводиться по своїй суті до виконання обов'язкових елементів, що визначають етапи її проведення:

1. Виявлення необхідності щодо проведення експертної оцінки.

2. Складання плану і програми експертизи:

- формулювання мети та завдань експертної оцінки;

- розробка анкети (опитувальника);

- вибір способу оцінки компетентності експертів;

- формування правил проведення опитування експертів (тобто вибір методу експертних оцінок);

- формування правил та методів обробки думок експертів.

3. Формування групи експертів та проведення власне експертної оцінки.

4. Групування та зведення матеріалів експертизи.

5. Розрахунок статистичних показників:

- визначення відносних величин;

- розрахунок групових оцінок із врахуванням шкали ваги експертів;

- визначення достовірності різниці поміж отриманими відносними чи середніми величинами (з використанням непара-метричних методів Манна - Уїтні, Колмогорова-Смирнова, Ван дер Вардена);

- дослідження взаємозалежності поміж висновками експертів (за допомогою методів рангової кореляції Спірмена чи Кендалла);

- обчислення коефіцієнта детермінації (відображає частку впливу певного фактора при дії декількох на результат);

- проведення рангування (при наявності масиву кількісних та напівкількісних даних).

6. Визначення ступеня однорідності експертів за допомогою розрахунку:

- коефіцієнта варіації (відображає однорідність сукупності);

- показника асиметрії;

- показника ексцесу (гостровершинності);

- коефіцієнта осциляції (відображає відносне коливання значень).

7. Впровадження у практику зроблених висновків.

Опрацювання існуючої проблеми та намагання визначити шляхи подальшого розвитку власне і визначають необхідність щодо проведення експертної оцінки. Цю методологію доцільно використовувати у разі, коли наступні фактори ускладнюють можливість прийняти оптимальне рішення:

- існує неможливість точного прогнозування наслідків прийнятого рішення;

- відсутність чи неповність статистичної інформації, на основі якої приймається рішення;

- наявність факторів, які не піддаються контролю зі сторони особи, що приймає рішення;

- наявність декількох варіантів вирішення проблеми та необхідність вибору одного з них;

- неповторність та неможливість експериментальної перевірки прогнозованого перебігу подій і результатів процесів вирішення проблеми.

Алгоритм опрацювання мети та завдань експертної оцінки відбувається аналогічно, як при організації статистичного дослідження.

3.2.5. Соціометрія: особливості застосування та інструментарію (анкета, шкали), соціометричні індекси, матриці, соціограми.

Соціометричний метод опитування – один із різновидів опитування, який використовують для вивчення внутріколективних зв'язків з'ясуванням стосунків між членами колективу.

Термін «соціометрія» від лат. Societas – спільність, суспільство і metria – вимірювання. Тобто буквально: вимір міжособистісних взаємовідносин у групі.

Соціометричний метод дозволяє вирішити дві важливі задачі: 1) по-перше, він застосовується для дослідження міжособистісних і міжгрупових стосунків з метою їх поліпшення й удосконалення. 2) по-друге, він дозволяє соціологу вивчити структуру малих соціальних груп, особливо у розрізі неофіційних стосунків.

У процедурному аспекті соціометрія є поєднанням методики опитування та алгоритмів для спеціального математичного обчислення первинних вимірювань.

Особливості застосування соціометричного методу:

- використовується для отримання інформації про структуру малих груп і характер міжособистісних стосунків у групі;

- поєднує елементи опитування та експерименту;

- безпосередній контакт соціолога з об'єктом, дані подаються безпосередніми учасниками події, явища.

Переваги:

- дає змогу з'ясувати особисті переваги, мотиви діяльності та ціннісні орієнтації членів групи;

- забезпечує виявлення формальних та неформальних лідерів, передбачає можливі конфлікти;

- комп'ютерні варіанти методики дають змогу дуже оперативно (1-2 години) отримати дані про структуру.

Недоліки:

- призначений лише для дослідження групи, що складається з 15–20 осіб;

- неприйнятний для дослідження випадкових тимчасових спільностей, а тільки тих груп, у яких склалися стійкі зв'язки;

- респонденти не пояснюють причин свого вибору, тому важко оцінити стійкість переваг поведінки людей у різних ситуаціях;

- можливі невідверті відповіді та помилки у зв'язку з неправильним розумінням питань.

Загальна схема дій психолога при соціометричному дослідженні полягає:

- спочатку формулюються завдання дослідження і визначається об'єкт дослідження;

- потім обґрунтовуються основні гіпотези та положення, які стосуються можливих критеріїв для опитування членів соціальної групи;

- коли критерії опитування визначено, їх заносять до спеціальної соціометричної картки;

- кожний член групи зобов'язаний відповідати на них, вибираючи тих чи інших членів групи для спільної відповідальної діяльності або відпочинку, залежно від більшої чи меншої прихильності до них, надання певної переваги порівняно з іншими індивідами, симпатіями чи, навпаки, антипатіями.

При цьому соціометричне опитування може здійснюватись у двох варіантах: непараметричному та параметричному. Непараметрична соціометрія дає змогу відповісти на запитання соціометричної картки без обмежень кількості виборів досліджуваного, коли він, безумовно, позитивно ставиться до цього опитування. Якщо в групі нараховується, скажімо, 12 осіб, то в цьому випадку кожний із досліджуваних може вибрати 11 осіб (крім самого себе).

Перевагою даного варіанту є те, що він дає змогу виявити, так звану, експансивність кожного члена групи, а разом з тим зробити зріз різновидів міжособистісних стосунків міжгрупової структури.

Другий варіант - параметрична соціометрія з обмеженням кількості виборів. Досліджуваному пропонують вибрати усього 3-5 осіб на основі двох видів критеріїв: формальних і неформальних.

Формальні критерії визначають особливості міжособистісних відносин, які ґрунтуються на ділових якостях партнерів спільної діяльності. Неформальні критерії, навпаки, спираються на емоційні якості партнерів, вони визначаються почуттями симпатій або антипатій між членами колективу.

Розрізняють позитивний критерій, коли від досліджуваного вимагається демонструвати свою прихильність у виборі партнера і негативний критерій, коли досліджуваний має показати своє критичне або емоційно-негативне ставлення до деяких членів групи.

Бажано, щоб соціально-психологічна структура групи визначалася за допомогою порівняльного аналізу відповідей досліджуваних мінімум на два запитання - на одне формальне і одне неформальне.

Максимальна кількість критеріїв у дослідженні: 2-4.

Величина обмеження кількості соціометричних виборів дістала назву «соціометричного обмеження» або «ліміту виборів». Вважають, що введення «соціометричних обмежень» значно посилює надійність соціометричних даних і поліпшує статистичну обробку досліджуваного матеріалу. З психологічної точки зору таке обмеження примушує досліджуваного більш уважно ставитися до своїх відповідей, обирати для відповіді тільки тих членів групи, які дійсно відповідають запропонованим ролям партнера, лідера або товариша по спільній

діяльності. Обмеження виборів значно знижує імовірність випадкових відповідей та дає змогу стандартизувати умови виборів. Але, в свою чергу, дає психологу змогу порівняльного аналізу матеріалу різних груп. В теперішній час вважається, що для груп 22-25 учасників мінімальна величина «соціометричного обмеження» повинна вибиратися в межах 2-3 виборів.

Недоліком параметричної процедури є неможливість розкрити різноманітність взаємовідносин у групі. Можна виявити тільки найбільш суб'єктивно значущі стосунки. Соціометрична структура групи в результаті такого підходу відображатиме лише найбільш типові «вибрані» комунікації.

Введення «соціометричного обмеження» не дозволяє судити про емоційну експансивність членів групи. При складанні програми дослідження можна запланувати проведення соціометричного опитування як у першому, так і в другому варіанті. В такому випадку можна одержати більш змістовний матеріал.

Соціометрична картка складається на заключному етапі розробки програми дослідження. Від якості її оформлення залежить результат опитування. В тих випадках, коли провадиться анкетне опитування більшості груп і людей по іменній анкеті (не анонімної, а із зазначенням імені та прізвища особи, яка заповнює), соціометричні критерії можуть бути включені в загальну анкету разом з іншими запитаннями, але їх треба виділити в перший підрозділ анкети. Така форма соціометрії потребує під час відповідей обов'язкове написання в анкеті прізвища тих, хто відмовляється.

Порядок складання соціометричної картки такий:

1) спочатку готують списки членів соціометричних груп. Кожний член групи повинен мати свій порядковий номер у списку, це його шифр;

2) далі складається картка з урахуванням величини групи. Під заголовком «Соціометрична картка» надається стисла інструкція до заповнення. Тут вказується, що, відповідаючи на запитання, необхідно в графу «вибори» проставляти номери тих членів групи за списком, які найбільш повністю відповідають вашому ставленню до них запропонованих критеріям вибору;

3) при опитуванні з обмеженою кількістю виборів праворуч від кожного критерію на картку креслиться стільки вертикальних граф, скільки виборів ми пропонуємо в даній групі. (При проведенні опитування без обмежень кількості виборів у соціометричній картці після кожного критерію повинна бути відділена графа, розміри якої давали б змогу відповідати якомога повніше);

4) у тих випадках, коли дослідникові бажано установити порівняльну цінність переваг, у соціометричну картку можна ввести своєрідну шкалу. Для цього у графі виборів вказано порядок вибору або переваг відповідною цифрою - вибір у першу чергу, у другу, у третю тощо.

Заповнення соціометричної картки:

- це - справа добровільна, особиста та інтимна;

- у дослідників-початківців часто виникають сумніви щодо успіху опитування тільки тому, що багато осіб відразу відмовляється брати участь в опитуванні;

- щоб уникнути таких інцидентів, необхідна попередня соціометрична розминка. Вона може бути проведена в двох формах. Або у формі індивідуальної бесіди дослідника з кожним членом групи, або бесіди з групою в цілому;

- у будь-якому з цих випадків необхідно коректно і коротко викласти в науково-популярній формі завдання опитування, викласти його наукову важливість та запевнити досліджуваного у повному збереженні таємниці опитування.

Соціограма - схематичне зображення реакції досліджуваних один на одного при відповіді на соціометричні критерії. Соціограма дозволяє зробити порівняльний аналіз структури взаємовідношень у групі, в просторі, на деякій площині за допомогою спеціальних знаків.

Соціограмна техніка є суттєвим доповненням до табличного підходу в аналізі соціометричного матеріалу, бо вона дає можливість більш глибокого уявлення групових явищ.

Соціометричні індекси. Розрізняють: персональні соціометричні індекси (ПСІ); групові соціометричні індекси (ГСІ). ПСІ дають характеристики індивідуальних соціально-психологічних явищ особистості як члена групи. ГСІ дають чисельні характеристики цілісної соціометричної конфігурації виборів у групі. Вони описують різні аспекти спілкування у колективі.

Основними ПСІ є індекс соціометричного статусу i -члена, емоційної взаємодії ij -члена. Символи i та j означають одну і ту ж особу, але в різних значеннях: i - якого вибирають, j - він же, хто вибирає, ij - сполучення ролей. Соціометричні індекси визначають через відповідні формули. Отримані данні використовуються психологом у своїй практичній та науковій діяльності.

3.2.6. Аналіз документів. Контент-аналіз.

Аналіз документів поступається в популярності тільки методам опитування. А на деяких напрямках соціологічних досліджень саме аналіз документальних джерел є переважних. Практика соціологічних досліджень свідчить, що майже всі вони починаються з аналізу документів.

Соціологія у своїх дослідженнях використовує різноманітні документи: державні та урядові акти, статистичні збірники і матеріали переписів, наукові публікації, пресу тощо.

Документ – засіб закріплення встановленим способом за допомогою спеціального носія інформації фактів, явищ, процесів об'єктивної реальності та розумової діяльності людини.

Аналіз документів – один із основних методів збору даних у соціологічних дослідженнях, що спрямований на отримання надійної соціальної інформації, зафіксованої в документах.

Аналіз документів допомагає дослідникові:

- сформулювати проблему, об'єкт, предмет, цілі, завдання і гіпотези дослідження;

- порівняти отримані під час дослідження емпіричні дані з показниками інших соціологічних досліджень;

- здобути інформацію про діяльність головних соціальних інститутів суспільства: сім'ї, освіти, ЗМІ тощо.

Види:

- неформалізований (традиційний) метод аналізу документів;

- передбачає тлумачення документів, в основі механізм розуміння тексту.

Типовим прикладом традиційного аналізу документів є вивчення наукових публікацій та звітів щодо певної проблеми.

Під час його впровадження дослідник за допомогою аналітичних операцій повинен з'ясувати:

1. Що являє собою документ, який його історичний, соціально-політичний контекст?

2. Які чинники сприяли його появі?

3. Хто його автор? Яка мета створення?

4. Наскільки надійний документ? Яка достовірність даних?

Основний недолік: суб'єктивізм.

- Формалізований метод аналізу документів (контент-аналіз).

Спрямований на отримання об'єктивної інформації про деяку сукупність однорідних документів шляхом фіксації істотних характеристик змісту та їх кількісного опису.

Завдяки даному методу можна уникнути суб'єктивізму. Об'єктом контент-аналізу може бути зміст газет, журналів, теле- і радіопередач тощо.

Першим застосував контент-аналіз американський соціолог Г. Лассуелл (1930 р.) у сфері політики та пропаганди. Суть цього методу зводиться до того, щоб виявити такі ознаки, риси, властивості документа (наприклад, частота вживання певних термінів), які віддзеркалювали б певні суттєві сторони змісту. Контент-аналіз є необхідним: за наявності обширного за обсягом і несистематизованого матеріалу, при роботі з відповідями на відкриті запитання анкет.

Особливості застосування методу аналізу документів:

- інформація має вторинний характер, безпосередній контакт із реальністю відсутній;

- інформація залежить від позиції авторів документів;

- автор документа фіксує не лише реальні, а й минулі події.

Переваги:

- стабільний стан об'єкта дослідження, можливість повторного звернення до об'єкта;

- в об'єкті міститься не тільки інформація, а й ставлення авторів до неї;

- інформація упорядкована, структурована, узагальнена.

Недоліки:

- дослідження носить пасивний характер, оскільки дослідник не має контакту з реальністю;

- висновки дослідження будуються на підставі вторинної інформації.

Різноманітність спеціальних методів соціологічного дослідження забезпечує збір, нагромадження, переопрацювання та використання необхідної об'єктивної, конкретної та достовірної інформації про реальні соціальні явища, події та процеси суспільного життя.

3.3. МЕТОДИ АНАЛІЗУ ЕМПІРИЧНИХ ДАНИХ.

3.3.1. Вимірювання (за С. Стівенсом): визначення, види, рівні, шкали (номінальні, порядкові, метричні).

Вимірювання - відображення множини різних проявів якісної чи кількісної властивості на прийнятну за угодою впорядковану множину чисел чи іншу систему логічно пов'язаних знаків. Такою системою знаків може бути, наприклад, множина назв кольорів, сукупність класифікаційних символів чи понять, множина балів оцінки стану об'єкта, множина дійсних чисел тощо. Теорія шкал вимірювань широко використовується спеціалістами різноманітних наукових дисциплін, особливо тих, в яких застосовуються біхевіористичні методи досліджень.

Найбільший внесок в розвиток теорії шкал вимірювань (ТШВ) зробили не традиційні метрологи, а дослідники проблем вимірювання в психології, соціології, кваліметрії тощо. Одним із основоположників ТШВ слід вважати Стенлі Сміта Стівенса, який займався проблемою вимірювань в психології. Саме С. С. Стівенс в 1946 році запропонував найуживанішу і найпоширенішу класифікацію шкал, відповідно до якої шкали поділяються на номінальні, рангові (порядкові), інтервалів та шкали відношень. Пізніше зі шкал відношень був виділений ще один тип шкал - абсолютні шкали.

З типом шкали тісно пов'язані способи обробки і представлення результатів вимірювань. Обробка результатів вимірювань в метричних шкалах спирається на добре розвинений апарат прикладної статистики і принципи класичної метрології. Водночас ці принципи незастосовні до обробки результатів в шкалах найменувань та порядку, а також в логарифмічних, хоча на практиці зустрічаються випадки, коли результати вимірювань в шкалах порядку, наприклад, під час вимірювання твердості, необґрунтовано обробляються за алгоритмами, розробленими для метричних шкал.

Шкала найменувань - шкала вимірювань якісної властивості, яка характеризується лише співвідношенням еквівалентності чи подібності різних проявів цієї властивості. Шкали найменувань показують якісні характеристики.

Шкала порядку - шкала кількісної властивості, яка характеризується співвідношенням еквівалентності та порядку за зростанням чи спаданням кількісного прояву властивості.

Шкала інтервалів - шкала вимірювань кількісної властивості, яка характеризується співвідношеннями еквівалентності, порядку, сумування інтервалів різних проявів властивості. Відрізняються від шкал порядку тим, що для властивостей, які вони описують, мають зміст не тільки співвідношення

еквівалентності та порядку, але й сумування інтервалів (різниць) між різними кількісними проявами властивостей.

Шкала відношень - шкала вимірювань кількісної властивості, яка характеризується співвідношеннями еквівалентності, порядку, пропорційності (в низці випадків допускає операцію додавання) різних проявів властивості.

Абсолютна шкала - шкала відношень (пропорційна чи адитивна) безрозмірної величини.

3.3.2. Описова статистика. Міри центральної тенденції та міри варіації для шкал різних типів. Точкове та інтервальне оцінювання. Довірчий інтервал.

Описова статистика - розділ статистики, який займається обробкою емпіричних даних, їх систематизацією, наочним представленням у вигляді графіків та таблиць, а також їх кількісним описом через основні статистичні показники.

У статистиці, **міра центральної тенденції** - це центральне або типове значення для розподілу ймовірностей. Її також можна назвати центром або місцем розподілу. У мовленні, міру центральної тенденції часто називають середнім значенням.

Найбільш поширеними мірами центральної тенденції є середнє арифметичне, медіана та мода. Центральна тенденція може бути обчислена для будь-якої скінченої множини значень або для теоретичного розподілу, як, наприклад, для нормального розподілу. Час від часу, автори використовують центральну тенденцію, аби позначити тенденцію кількісних даних, що групується навколо деякого центрального значення.

Середнє арифметичне значення (або просто, середнє арифметичне) - це сума всіх значень, поділена на кількість елементів в наборі даних.

Медіана - це середня величина, яка відокремлює вищу половину від нижньої в наборі даних. Медіана і мода є єдиними мірами центральної тенденції, які можуть бути використані для порядкових даних, в яких значення ранжуються по відношенню один до одного, але не вимірюються.

Мода - це значення, яке найбільш часто зустрічається в наборі даних. Це єдина міра центральної тенденції, яка може бути застосована для номінальних даних, які мають тільки сукупність числових даних.

Середнє гармонійне значення - це обернена величина середнього арифметичного, яка складається з обернених значень набору даних. Ця міра також дійсна тільки для даних, які вимірюються тільки по позитивній шкалі.

Середнє арифметичне зважене - це середнє арифметичне значення, яке включає зважування для певних елементів даних.

Міри варіації - узагальнений показники неоднорідності значень ознаки у певної сукупності об'єктів. Найпростішим показником варіації для кількісних ознак є варіаційний розмах, що обчислюється як різниця між максимальним та мінімальним значеннями. Цей показник може бути ненадійним, оскільки

побудований на граничних значеннях ознаки, що часто у свою чергу є ненадійними.

Точковими оцінками параметрів розподілу генеральної сукупності називаються такі оцінки, які визначаються одним числом..

Наприклад, вибіркове середнє $\bar{x}$, вибіркова дисперсія $D\bar{x}$ та вибіркове середньоквадратичне $\sigma_{\bar{x}}$ - точкові оцінки відповідних числових характеристик генеральної сукупності.

Точкові оцінки параметрів розподілу є випадковими великічинами, їх можна вважати первинними результатами обробки і вибірки тому, що невідомо, з якою точністю кожна з них оцінює відповідну числову характеристику генеральної сукупності.

Якщо об'єм вибірки досить великий, то точкові оцінки задовольняють практичні потреби точності.

Якщо об'єм вибірки малий, то точкові оцінки можуть давати значні похибки, тому питання точності оцінок у цьому випадку дуже важливе і використовують інтервальні оцінки.

Інтервальною називається оцінка параметрів розподілу, яка визначається двома числами - кінцями інтервалу.

3.3.3. Аналіз статистичного зв'язку між двома змінними. Коефіцієнт кореляції. Методи перевірки статистичних гіпотез.

Кореляція - це термін, який позначає силу взаємозв'язку між двома змінними, де сильна або висока кореляція означає, що дві або більше змінних мають сильний взаємозв'язок між собою, тоді як слабка або низька кореляція означає, що змінні навряд чи пов'язані. Кореляційний аналіз - це процес вивчення сили цього взаємозв'язку з наявними статистичними даними.

Найбільш широко застосовуваний тип **коефіцієнта кореляції** - Пірсон r . Цей аналіз передбачає, що дві аналізовані змінні вимірюються принаймні на інтервальних шкалах, тобто вони вимірюються в діапазоні зростаючих значень. Коефіцієнт обчислюється шляхом взяття коваріації двох змінних та ділення її на добуток їх стандартних відхилень.

Статистичною гіпотезою називається будь-яке припущення щодо виду або параметрів невідомого закону розподілу. У конкретній ситуації статистичну гіпотезу формулюють як припущення на певному рівні статистичної значущості про властивості генеральної сукупності за оцінками вибірки.

Статистичний критерій - це вирішальне правило, що забезпечує математично обґрунтоване прийняття істинної і відхилення помилкової гіпотези.

Співвідношення емпіричного і критичного значень критерію є підставою для підтвердження чи спростовування гіпотези.

3.3.4. Лінійна регресія (парна та багатовимірна).

Лінійна регресія - це метод моделювання залежності між скалярною змінною y та векторною (у загальному випадку) змінною X . У разі, якщо змінна X також є скаляром, регресію називають простою.

При використанні лінійної регресії взаємозв'язок між даними моделюється за допомогою лінійних функцій, а невідомі параметри моделі оцінюються за вхідними даними. Подібно до інших методів регресійного аналізу лінійна регресія повертає розподіл умовної імовірності y в залежності від X , а не розподіл спільної імовірності y та X , що стосується області мультиваріативного аналізу.

При розрахунках параметрів моделі лінійної регресії зазвичай застосовується метод найменших квадратів (МНК), але також можуть бути використані інші методи. Але метод найменших квадратів може бути використаний і для нелінійних моделей, тому МНК та лінійна регресія, хоч і є тісно пов'язаними, але не є синонімами.

РОЗДІЛ 4. ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ.

4.1. ОСОБИСТІТЬ ЯК ОБ'ЄКТ ТА СУБ'ЄКТ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН.

4.1.1. Соціалізація особистості: сутність, етапи (первинна, вторинна), механізм (адаптація, інтеграція). Суб'єкти (сім'я, формальні та неформальні групи однолітків) і агенти (освіта, традиційні ЗМІ та нові медіа: інтернет, соціальні мережі) соціалізації. Поняття ресоціалізації.

Будь-яке суспільство витрачає багато зусиль для того, щоби його члени успішно засвоювали культурні надбання норми, цінності, ідеї, соціальний досвід, використовуючи для цього систему освіти, виховання різноманітні засоби підтримки культурних стандартів життєдіяльності.

Особистість є причиною і наслідком усіх змін у суспільстві. Вона водночас виступає об'єктом і суб'єктом соціальних відносин, соціального розвитку. Перше обумовлено прагненням бути належним до соціуму, а друге - прагненням активно взаємодіяти з ним, змінювати його у відповідності до своїх уявлень шляхом виявлення творчої індивідуальності в процесі опанування соціальних норм і функцій, здійснення різноманітних видів діяльності.

Складний і тривалий процес включення індивіда до системи соціальних зв'язків та відносин, його активної взаємодії з оточенням, у результаті якої він засвоює зразки поведінки, соціальні норми і цінності, необхідні для його успішної життєдіяльності у даному суспільстві, називається соціалізацією. Будь-яке суспільство висуває певні вимоги до розвитку особистості, створює систему сприяння формуванню соціально бажаних властивостей людини, тих властивостей, що схвалюються оточенням. Разом з цим, у суспільстві існує система покарань за відхилення поведінки людини від соціальних норм, суспільних вимог. Соціалізація є основним механізмом взаємодії суспільства і особистості. В процесі соціалізації формуються основні властивості особистості, які забезпечують її життєдіяльність у суспільстві.

Агенти соціалізації - це люди та установи, діючі соціальні суб'єкти, за допомогою яких людина соціалізується завдяки процесам навчання, комунікації, прилучення до культури.

Соціалізація, що відбувається у дитинстві, називається первинною соціалізацією, подальший процес засвоєння нових ролей, цінностей, знань, досвіду на кожному життєвому етапі називається вторинною соціалізацією (ресоціалізацією).

Соціальна адаптація - це процес пристосування індивіда до умов життєдіяльності, до рольових функцій та норм поведінки, до форм соціальної взаємодії, що склалися у спільноті, до якої інтегрується індивід.

Інтеріоризація - процес включення соціальних норм і цінностей до внутрішнього світу людини, тобто заміни зовнішніх санкцій самоконтролем.

4.1.2. Девіантна поведінка особистості. Поняття та види (позитивна і негативна) девіацій. Суїцидальна та залежна поведінка. Булінг. Мобінг. Ейджизм. Рівні девіантної поведінки: поведінка, що не є схвалюваною іншими, що осуджується іншими, морально негативні прояви і вчинки, делінквентна поведінка, злочинна поведінка, деструктивна поведінка. Соціальні та психологічні чинники девіантної поведінки. Профілактика девіантної поведінки: просвіта, соціальна реклама, корекційні програми, створення ситуації успіху.

Одним з основоположників девіантології вважається французький вчений Еміль Дюркгейм, який в 1897 році видав класичну роботу під назвою «Самогубство». Він ввів поняття аномії, що означає соціальну заплутаність та дезорієнтацію в суспільстві, що виникає під час радикальних соціальних змін і криз.

Девіантність – це певний спосіб дій, який відхиляється від соціальних стандартів, заподіює шкоду індивіду і відзначається соціальною дезадаптацією.

Основними ознаками будь-яких поведінкових відхилень є: регулярне порушення норм соціуму і негативна оцінка з боку суспільства, яка зазвичай супроводжується стигматизацією (тавруванням, навішуванням соціальних ярликів).

Соціальна девіація буває негативною і позитивною. У другому випадку вона допомагає розвитку особистості та соціальному прогресу. Негативна девіація вносить негативний вклад в існування і розвиток соціуму (бродяжництво, суїцид, девіантна поведінка підлітків та інше).

Однією з головних причин соціальної девіації є невідповідність соціальних норм вимогам, які висуває життя. Друга поширена причина – невідповідність самого життя уявленням та інтересам конкретної особистості. Крім цього, девіантна поведінка може бути викликана такими факторами, як сімейні проблеми, помилки виховання, спадковість, деформація характеру, психічні захворювання, негативний вплив ЗМІ та багато іншого.

Виділяють типи профілактики девіантності: первинна профілактика. Вона спрямована головним чином на попередження різних типів девіантної поведінки дітей і підлітків. Вторинна профілактика. Передбачає виявлення і корекцію негативних умов і факторів, які можуть викликати девіантну поведінку. Така профілактика використовується в основному в роботі з групами підлітків і дітей, які живуть у складних умовах. Пізня профілактика. Націлена на вирішення вузькоспеціальних завдань, попередження рецидивів та нівелювання шкідливих наслідків вже сформованої девіації. Передбачає активний вплив на вузьке коло осіб, що мають стійкі поведінкові девіації.

Булінг (цькування) – діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого.

Види булінгу: фізичне насильство, економічний булінг, психологічний, сексуальний та кібербулінг.

Кібербулінг – приниження за допомогою мобільних телефонів, інтернету, інших електронних пристроїв (пересилка неоднозначних фото, обзивання по телефону, знімання на відео бійок чи інших принижень і викладання відео в мережу інтернет, цькування через соціальні мережі).

Мобінг (цькування) – діяння роботодавця або окремих працівників трудового колективу, які спрямовані на приниження гідності та честі працівника, його професійної (ділової) репутації у формі психологічного та/або економічного тиску, зокрема із застосуванням засобів електронних комунікацій, створення стосовно нього напруженої, ворожої, образливої атмосфери, у тому числі, що змушує особу недооцінювати власну професійну придатність.

Термін «мобінг» є загальним терміном, що описує декілька варіантів психологічної агресії на робочому місці, та має декілька видів: вертикальний мобінг, горизонтальний мобінг, босинг, свідомий, неусвідомлений. *Мобінг може бути:* латентним і відкритим; індивідуальним і груповим, а також хронічним. Виживши одного колегу, мобер приймається за нову жертву, трапляються також булери-вампіри, яких цікавить переважно процес цькування, а зовсім не результат у вигляді звільнення колеги або підлеглого.

Ейджизм - дискримінація людини на підставі її віку, поширена як у формальних, так і в неформальних сферах життя суспільства. Проявляється в готовності адекватно сприймати і співпрацювати лише з людьми, які відповідають заздалегідь установленим віковим критеріям.

4.1.3 Соціальні статуси: поняття та види (офіційний та неофіційний, приписаний та здобутий). Соціальні ролі: поняття та види (активні та пасивні, явні та латентні). Структура ролі за В. Ядовим (когнітивна, афективна, конативна складові). Маргінальність соціальних ролей.

Соціальний статус визначається у соціології як становище індивіда або соціальної групи стосовно інших індивідів, груп, яке пізнається за соціально значущими для даної системи ознаками. У найзагальнішому розумінні соціальний статус особистості в суспільстві пов'язують, як правило, з віком, статтю, походженням, професією, сімейним станом. Розрізняють такі види статусу: 1) «природжений» (соціальне походження, стать, національність, раса); 2) «надбаний» (освіта, кваліфікація). Крім того, соціальний статус може бути офіційним або неофіційним. Офіційний має, як правило, офіційну основу - реальний внесок індивіда у розвиток суспільства. Втім, як свідчить досвід, часто неофіційний статус оцінюється певними категоріями людей вище, ніж офіційний. Слід також відрізнити соціальний статус від статусу особистісного, тобто становища, що його займає індивід як людська істота у первинній групі (сім'ї, колі друзів, серед колег).

Соціальна роль. Соціальна роль визначається в соціології як нормативний зразок поведінки індивіда, що займає певну соціальну позицію (у суспільстві,

групі, організації) і виконує відповідні їй функції. Соціальна роль – це спосіб поведінки людини залежно від її статусу чи позиції в суспільстві, в системі міжособистісних відносин, це певна соціально-психологічна характеристика особистості. Особистість завжди взаємодіє з багатьма групами, відіграючи в кожній із них певну роль.

Концепція диспозиційних установок В. О. Ядова. Основою концепції В. О. Ядова є розгляд ієрархічної системи диспозицій людини, регулюючих її поведінку і діяльність на різних рівнях соціальної дійсності. Диспозиції особи є зафіксованими в соціальному досвіді схильності сприймати і оцінювати умови діяльності, власну активність і дії інших, а також передумовленість діяти в певних умовах певним чином.

4.1.4. Стать і гендер. Маскулінність. Фемінінність. Андрогінність. Гендерна ідентичність. Кризи гендерної ідентичності. Гендерні стереотипи: поняття та види (традиційні та егалітарні). Гендерна рівність і дискримінація. Сексизм. Фемінізм.

Стать - це поділ на жінок та чоловіків за статевими ознаками.

Гендер – це соціальне сприйняття статі, концепції «жінки» і «чоловіка» з набором певних фемінних та маскулінних ознак.

Гендерна ідентичність - це усвідомлення себе як представника чи представниці статі, гендеру, відчуття свого жіночого, чоловічого або андрогінного тіла. Гендерна ідентичність не обов'язково дорівнює біологічній статі. Крім того, вона не є бінарною: не поділяється винятково на чоловічу та жіночу. Гендерна ідентичність - це переживання власної відповідності гендерним ролям, тобто сукупностям суспільних норм і стереотипів поведінки, характерних для представників/-ниць певної статі (або таким, що приписуються представникам/-цям певної статі суспільно-історичною чи соціокультурною ситуацією).

Фемінінність (від лат. *femininum* - жіночий) - комплекс тілесних, психічних і поведінкових особливостей, що розглядаються як жіночі.

Маскулінність (від лат. «*masculus*» - чоловічий) - комплекс тілесних, психічних і поведінкових особливостей, що розглядаються як чоловічі.

Андрогінія - поєднання в індивіді відносно рівним чином, як маскулінних, так і фемінних рис. Андрогінна особистість характеризується тим, що однаково успішно, на досить високому рівні, інтегрує в собі традиційні чоловічі та традиційні жіночі якості, характерні для її соціокультурного середовища.

Гендерний стереотип - це стійкі, повторювані, загальноприйняті уявлення (думки) про місце та виконувані ролі того чи іншого гендеру в суспільстві, а також про особистість людей тієї чи іншої гендерної ідентичності.

Гендерна рівність - рівний правовий статус жінок і чоловіків та рівні можливості для його реалізації, що дозволяє особам обох статей брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства.

Гендерна дискримінація – сексизм. Сексизм (англ. «sexism», від лат. «sexus» – стать, синонім – гендерна дискримінація) – упереджене ставлення, дискримінація людини за ознакою статі чи гендерною ідентичністю.

Фемінізм (від латин. femina - жінка) – теорія рівності двох статей, яка творить ідейну основу організованого руху жінок.

4.2. ОСОБИСТІТЬ У ЖИТТЄВОМУ ТА ПРОФЕСІЙНОМУ ПРОСТОРИ.

4.2.1. Гра, навчання, праця як види діяльності. Професійна діяльність: поняття та етапи професіоналізації (професійне самовизначення, професійне навчання, професійна адаптація, професійне становлення, професійна реалізація, завершення професійної діяльності). Мотивація та стимулювання професійної діяльності (за ієрархією потреб А. Маслоу). Професійне вигорання. Поняття професійних криз.

Залежно від мети, змісту та форм, розрізняють три основні різновиди діяльності: гру, навчання і працю. Людині, незалежно від віку, властиві всі три різновиди діяльності, проте в різні періоди життя вони виявляються по-різному за метою, змістом, формою й значенням. У дошкільному віці провідним різновидом діяльності є гра, у шкільному – навчання, а у зрілому віці – праця. Гра та навчання властиві й людям, і тваринам. Проте у тварин підґрунтям цих різновидів діяльності є інстинкти, а у людини вони зумовлені соціальними умовами життя, різняться якісно, набагато складніші та багатші за змістом і формою. Праця за природою й змістом – суспільно-історична категорія. У процесі праці виникла й розвинулася людина як свідомо соціальна істота. Характерна особливість усіх різновидів людської діяльності полягає в тому, що найчастіше вони пов'язані з мовною діяльністю. Остання сприяє розвиткові змісту і форм усіх різновидів діяльності, їх цілеспрямованості та мотивації.

Професійна діяльність - діяльність людини за ознаками певної сукупності професійних завдань та обов'язків, які виконує фахівець.

Узагальнюючи наявні в психологічній науці підходи до проблеми періодизації професійного розвитку, можна виділити наступні стадії даного процесу:

- стадію допрофесіоналізму (виникнення професійних інтересів і пошук професії, вибір і прийняття професії);

- стадію професійного становлення (освоєння професії, професійна адаптація, індивідуалізація професійної діяльності);

- стадію професіоналізму (розвиток і вдосконалення професійної діяльності).

Етапи відрізняються один від іншого вирішуваних завдань, механізмами і формами реалізації професійного розвитку, а також формами соціального управління процесом професіоналізації.

Професійне самовизначення - це вибіркове ставлення індивіда до світу професій в цілому і до конкретної обраної професії. Так, на етапі пошуку і вибору професії провідним завданням є формування знань, навичок, умінь і

якостей, що визначають загальну готовність до праці. У ході вирішення даного завдання долаються суперечності між несформованим поки ще інтересом до певної професії і необхідністю здійснювати свідомий вибір, між інтересом до змісту обраної спеціальності і незадоволеністю умовами праці, престижем професії тощо. До особливостей цього етапу можна віднести переважання у молодих людей мотивів соціального престижу професії, матеріальної забезпеченості, комфортних умов праці. З урахуванням орієнтації на свої професійні можливості людина робить попередній професійний вибір. Велика роль тут належить фахівцям-психологам, що здійснює в рамках профорієнтаційної роботи індивідуальну допомогу юнакам і дівчатам у розширенні їх знань про ту чи іншої професії, можливості освоєння ними конкретної спеціальності. Така робота проводиться, як правило, у формі консультаційної бесіди, що виконує діагностичну та інформаційну функції.

Наступним етапом професіоналізації є освоєння професії у відповідному навчальному закладі. У ході навчання відбувається оволодіння професійною мовою, спеціальною термінологією, інформаційною основою діяльності, професійними навичками та вміннями, навичками професійної взаємодії з іншими людьми; формування професійної спрямованості особистості і т.п. На даному етапі з'являється інтерес до певних сторін майбутньої професії, багато в чому зумовлює майбутню спеціалізацію людини.

Після закінчення навчального закладу молодий спеціаліст приступає до самостійного виконання функціональних обов'язків. Однак це не означає, що він готовий самостійно здійснювати всі трудові функції відповідно до вимог професії. Завдання прилучення фахівця до умов професійної діяльності, досягнення рівня професійної діяльності, відповідного нормативним вимогам, вирішуються на етапі професійної адаптації.

Поряд з професійною адаптацією, що розглядається як процес пристосування фахівця до вимог і норм професії, конкретних умов професійного середовища, відбувається і його соціальна адаптація - процес пристосування до установок, цінностей, правилам і нормам нового колективу, освоєння людиною нових соціальних ролей.

У процесі адаптації уточнюються норми професії, спеціальності, конкретного колективу; виробляються і уточнюються індивідуальні критерії ефективності професійної діяльності; коригуються професійні очікування; відбувається професійна ідентифікація фахівця як представника певної професійної групи, формується професійний менталітет.

Подальший професійний розвиток йде по шляху вдосконалення професійної майстерності, розвитку індивідуального стилю діяльності, збільшення «питомої ваги» творчих актів здійснення діяльності і на цій основі - зворотного впливу фахівця на професію. Провідними завданнями при цьому виступають освоєння високих професійних стандартів та реалізація творчих можливостей особистості. Свідченням позитивної динаміки у професійному розвитку людини є накопичення авторських знахідок, посилення мотивів самореалізації у праці, підвищення статусу в колективі.

Мотивація – це сукупність рушійних сил, які побуджують людину до здійснення визначених дій. Стимулювання – це процес використання конкретних стимулів на користь людині та організації; стимулювати означає спонукати працівника до цільової дії, давати поштовх ззовні.

У загальному вигляді мотиви та стимули є поняттям більш вузьким ніж мотивація та стимулювання праці.

Треба відзначити що термін «стимулювання праці» знаходиться в межах «мотивації праці», але ці терміни не є тотожними, не дивлячись на їх одновекторну направленість у бік розвитку підприємства. При розробці заходів удосконалення організації праці на підприємстві, найбільш доречним є підхід, коли керівництвом одночасно розробляється та взаємоузгоджується система мотивації персоналу – як стратегія організації праці та система стимулювання персоналу – як тактика організації праці. Практичне втілення системи мотивації та стимулювання працівників обов'язково відбувається завдяки використанню широкого кола методів: економічних, адміністративних, організаційно-виробничих, морально-психологічних, соціальних.

Одним з перших дослідників, з робіт якого менеджери дізналися про складний світ потреб і їх вплив на мотивацію трудової діяльності, був Абрахам Маслоу. Теорія ієрархії потреб, розроблена Маслоу, справила значний вплив як на розвиток наукової думки в галузі мотивації, так і на розвиток практики менеджменту на основі наукового підходу до вивчення потреб, їх моніторингу і целеспрямованого впливу на поведінку людей.

В основу теорії Маслоу покладено такі основні положення й ідеї:

- 1) люди постійно відчують певні потреби;
- 2) явно виражені потреби, які відчують люди, можна об'єднати в окремі групи;
- 3) групи потреб людей ієрархічно розміщені стосовно одна одної;
- 4) потреби, якщо їх не задоволено, спонукають людину до дій. Задоволені потреби більше не справляють мотивуючого впливу на людину;
- 5) якщо одну потребу задоволено, то на її місце стає інша незадоволена потреба;
- 6) звичайно людина має одночасно кілька різних потреб, що взаємодіють;
- 7) процес задоволення потреб відбувається знизу гору. Потреби, які перебувають ближче до основи «піраміди», потребують першочергового задоволення;
- 8) поведінку людини визначає найнижча незадоволена потреба ієрархічної структури;
- 9) потреби вищого рівня починають активно впливати на людину після того, як задоволено потреби нижчого рівня;
- 10) потреби вищого рівня можна задовольнити більшою кількістю способів, ніж потреби нижчого рівня.

Потреби людей Маслоу об'єднав у п'ять основних груп: 1. фізіологічні потреби; 2. потреби безпеки; 3. потреби належності і причетності; 4. потреби визнання і самоствердження; 5. потреби самовираження.

Згідно з теорією Маслоу є первинними, природженими. Інші групи потреб належать до вторинних, які є психологічними за своєю природою.

Теорія Маслоу зробила значний внесок у розуміння того, що лежить в основі інтересів і дій людей. Керівники всіх рівнів, ознайомившись з теорією Маслоу, змогли переконатись, що мотивація людей визначається широким спектром потреб. Для того, щоб цілеспрямовано впливати на поведінку працівників, менеджер має знати, яким потребам вони віддають перевагу і якими потребами керуються в кожній конкретній момент. Водночас вкрай важливо, як випливає з теорії, дати можливість працівникам задовольнити їхні пріоритетні потреби з допомогою такого комплексу дій, який сприяє досягненню цілей усієї організації.

Впровадження заходів щодо удосконалення системи мотивації та стимулювання працівників на вітчизняних підприємствах доцільно здійснювати у наступній послідовності: діагностика керівників на предмет бажання змін; діагностика персоналу на предмет бажання змін; комплексний аналіз ресурсів підприємства стосовно мотивації та стимулювання працівників; обговорення результатів досліджень у колективі; розробка нової системи мотивації та стимулювання працівників; впровадження нової системи мотивації та стимулювання працівників на підприємстві.

Професійне вигорання - це виснаження емоційних, розумових і енергетичних ресурсів людини, яке розвивається на тлі сильного хронічного стресу в роботі. Виявляється повною втратою інтересу до професійної діяльності і відчуттям безглуздості подальшого розвитку, відсутністю сил і бажання займатися діяльністю, яка нещодавно була по-справжньому цікавою.

У процесі професійного розвитку у фахівця можуть виникати негативні психічні стани та інші явища, що описуються в психологічній літературі як ознаки критичного періоду розвитку. Б.С.Братусь у зв'язку з цим зазначає, що «можливість криз, збоїв у розвитку діяльності ... є не одіозним випадком, а психологічної закономірністю». Виділяються такі типи криз:

1. Кризи, обумовлені закономірностями вікового розвитку людини, нерівномірністю дозрівання окремих психофізіологічних функцій (наприклад, кризи юності, зрілості, старості);

2. Кризи, зумовлені логікою професійного розвитку людини (протиріччя і невідповідності в рівні розвитку окремих компонентів професіоналізму, неадекватність цього рівня нормативним вимогам);

3. Кризи, зумовлені професійним середовищем, виступаючої дестабілізуючим фактором у професійному розвитку людини.

Ситуаціями, що сприяють прояву криз, є:

- зміна соціальних ролей при входженні в нову професійну середу (після закінчення вузу, при підвищенні на посаді, при зміні спеціальності і після відповідного перенавчання тощо);

- нововведення або конфлікти;

- втрата або зміна соціального статусу;

- зміни в професійній діяльності, що сприяють розвитку тих чи інших деформацій.

Найбільш типовими ознаками кризових періодів є:

- падіння ефективності діяльності;
- зниження задоволеності діяльністю та умовами її здійснення;
- неадекватність оцінок і самооцінок;
- конфліктність у взаєминах;
- поширення кола пошукової активності на інші сфери, в тому числі і не пов'язані безпосередньо з даною професійною діяльністю;
- зниження інтересу до професії, до оволодіння її нормами, бажання змінити професію, місце роботи;
- ломка власної концепції професійного становлення;
- підвищення чутливості до зовнішніх впливів, психічної напруженості, тривожності; нестабільність фізичного стану; надмірне переживання труднощів і невдач; зниження працездатності;
- особливі психічні стани невизначеності, неструктурованості бажань суб'єкта, невиразності планів, прагнень, їх легка зміна;
- зниження темпів розвитку, підвищена вразливість, внутрішня розгубленість;
- зниження регулятивної діяльності, робота організму з перенапруженням, нестійкість поведінки.

У психологів як представників соціальних професій динаміка критичних періодів розвитку може мати негативну тенденцію розвитку, пов'язану з так званим «синдромом згоряння». Даний синдром є наслідком інтенсивного професійного спілкування та необхідності щоденного емоційного «викладання» фахівця. Він виражається в загальній втоми від контактів з людьми (а це часто переноситься на сім'ю самого психолога), прагненні до типізації професійних дій у схожих ситуаціях, що вимагають насправді тонкого аналізу, обліку унікальності клієнта і т.п.

4.2.2. Спілкування як соціально-психологічний феномен. Спілкування як обмін інформацією (комунікативна сторона спілкування). Комунікатор, реципієнт, канал передавання інформації. Комунікативні бар'єри. Спілкування як сприймання, розуміння та оцінка партнерів спілкування (перцептивна сторона спілкування). Механізми міжособистісного сприймання: ідентифікація, соціальна рефлексія, стереотипізація. Каузальна атрибуція. Атитюд як соціальна установка. Спілкування як взаємодія (інтерактивна сторона спілкування).

У соціальній психології явище спілкування є одним з найважливіших, позаяк породжує такі феномени, як обмін інформацією, сприймання людьми один одного, керівництво й лідерство, згуртованість і конфліктність, симпатія і антипатія тощо. Вітчизняна психологічна наука має давні традиції щодо дослідження категорії «спілкування» та виявлення її специфічно-психологічного аспекту. Передусім принциповим є питання взаємозв'язку

спілкування й діяльності. Спілкування – явище поліфункціональне. Виділяють наступні функції спілкування: інструментальну (засіб передачі інформації), синдикативну (засіб об'єднання людей), експресивну (засіб вираження емоцій), самовираження, соціального контролю.

Поняття про комунікацію та її різновиди. Терміни спілкування, комунікація, соціальна комунікація, обмін інформацією або інформаційний обмін дуже часто вживається як тотожні. У вузькому розумінні термін комунікація визначається як обмін інформацією між людьми, як смисловий аспект соціальної взаємодії, як складова частина спілкування. Процес обміну інформацією під час спілкування між людьми має свою специфіку. А саме, кожний учасник комунікативного процесу передбачає активність свого партнера.

Характер обміну інформацією між людьми визначається тим, що за допомогою системи знаків партнери можуть впливати один на одного. Комунікативний вплив, як результат обміну інформацією можливий лише тоді, коли людина, яка спрямовує інформацію і людина яка приймає інформацію володіють єдиною або подібною системою знаків, або говорять однією мовою.

За характером впливу інформація може бути спонукальною і констатуючою. Спонукальна інформація висловлюється в наказі, проханні, інструкції, пораді. Вона розрахована на те, щоб стимулювати певні дії і виконує такі функції як: по-перше активізує поведінку, по-друге забороняє певні дії, або небажані різновиди діяльності, порушує деякі автономні форми поведінки та діяльності. Констатуюча інформація виступає у формі повідомлення і передбачає зміну поведінки не прямо а опосередковано і поступово. Сам характер повідомлення буває різним, а саме від байдужого тону викладу, до включення в сам текст повідомлення елементів переконання.

Залежно від спрямованості інформації, яка іде від комунікатора, виокремлюють аксіальну та ритуальну комунікацію.

Аксіальна комунікація спрямовує свої сигнали до якогось окремого отримувала інформації (індивідуального чи групового).

Ретиальна комунікація адресована багатьом. Зокрема великим соціальним групам.

Для вивчення ефекту впливу в процесі спілкування виділяють елементи комунікативного процесу.

Американський соціальний психолог Лассуел у структурі комунікативного процесу виділяє п'ять елементів:

- Хто передає інформацію (комунікатор чи передавач інформації).
- Що передається (повідомлення, текст, щось інше).
- Як передається інформації (безпосередньо чи опосередковано через ЗМІ).
- Кому передається інформація.
- З яким результатом передається інформація (ефект впливу).

Інформаційно-комунікативну діяльність можна представити у вигляді процесу передачі інформації від джерела (комунікатора) до одержувача (реципієнту) за допомогою певного каналу, що передбачає наявність

«зворотного зв'язку», тобто отримання комунікатором інформації про те, якою мірою і з якою якістю реципієнт отримав, засвоїв і сприйняв відповідну інформацію, які думки вона в нього викликала. Якщо цей процес представити у вигляді системи і застосувати системний підхід, то можна виділити в ній низку таких елементів:

- суб'єкти комунікативного процесу – відправник і одержувач повідомлення (комунікатор і реципієнт);
- засоби комунікації – код, який використовується для передачі інформації в знаковій формі (слова, картини, графіки тощо);
- канали комунікації, якими передається повідомлення від комунікатора до реципієнта (лист, телефон, радіо, телебачення, інтернет тощо);
- предмет комунікації (певне явище, подія) і повідомлення, яке його відображає (стаття, радіопередача, телевізійний сюжет тощо);
- ефекти комунікації – зміни внутрішнього стану суб'єктів комунікативного процесу, в їхніх взаєминах або в їх діях, наслідки комунікації.

Бар'єри спілкування являють собою психологічну перешкоду, яка заважає процесу адаптації людини до нових факторів зовнішнього середовища. Основними психологічними бар'єрами спілкування є такі як: бар'єр характеру і темпераменту; бар'єр негативних емоцій; бар'єр гніву; бар'єр страху; бар'єр провини і сорому; бар'єр дистанції; бар'єр поганого настрою і самопочуття; мовний бар'єр; бар'єр техніки і навичок спілкування.

Причинами психологічних бар'єрів є як суб'єктивні так і об'єктивні фактори.

Процес розуміння і пізнання людиною іншого в ході спілкування є обов'язковою складовою спілкування. Умовно цей процес називається перцептивною стороною спілкування. У ході пізнання іншої людини одночасно здійснюються її емоційна оцінка її, і спроба зрозуміти її логіку вчинків і хід мислення, а потім, уже на основі цього, побудувати стратегію своєї власної поведінки. Таким чином, коли говорять про перцептивну сторону спілкування, то мають на увазі особливості сприйняття не фізичних, а соціальних об'єктів, до яких відносяться формування уявлення про наміри, думки, здібності, емоції установок та ін.

Найважливішими механізмами міжособистісного сприймання є ідентифікація, соціальна рефлексія та стереотипізація.

Ідентифікація - це розуміння іншої людини через уподібнення себе їй. Такого уподібнення можна досягти, поставивши себе на місце іншого і будуючи свою поведінку так, як вчинила б інша людина. Наприклад, щоб зрозуміти причини пропуску занять студентом, викладач подумки ставить себе на його місце. Ідентифікація має тісний зв'язок з емпатією.

Другим механізмом міжособистісного сприймання є соціальна рефлексія - усвідомлення суб'єктом того, як його сприймають інші люди. Ця думка, однак, не завжди збігається з тим, як людину оцінюють реально.

Часто міжособистісне сприймання відбувається за допомогою механізму стереотипізації. Стереотипізація - це інтерпретація причин поведінки людини

через зіставлення зі зразками, що відповідають соціальним стереотипам. Стереотип - це спрощене уявлення про людей, події, процеси, поширені серед широкого кола осіб. Цей термін в обіг соціальних наук увів американський учений В. Ліппман у 20-х роках ХХ ст. Зазвичай, стереотипи виникають на підставі минулого досвіду людини і перенасичені емоціями, які неможливо від них відділити. Більшість стереотипів адекватно відображають об'єктивну реальність. Однак, вони можуть будуватися і на основі обмеженого чи негативного досвіду або на підставі несуттєвих ознак. У такому разі повторне сприйняття цієї інформації відбувається невірно або забарвлюється негативно. Отже, стереотипи можуть бути вірними, але можуть бути і хибними. З метою подолання хибних негативних стереотипів щодо партнерів спілкування з ними слід постійно підтримувати зворотний зв'язок. Такий зв'язок, особливо невербальний, дає додаткову інформацію і допомагає краще зрозуміти іншу людину.

Іноді для того, щоб зрозуміти іншу людину, нам бракує власного досвіду, уяви чи точної інформації про неї. У такому разі людина самовільно приписує іншим причини їхніх дій або навіть особисті риси. Приписування причти поведінки чи прояву особистісних рис людини різноманітним чинникам (внутрішнім та зовнішнім) з метою їхнього пояснення називають каузальною атрибуцією. Засновником теорії атрибуції є американський психолог Ф. Хайдер. В цілому, людина знаходить причини там, де їх шукає. Часто вона це робить несвідомо. Характер каузальної атрибуції залежить від різних умов і причин. Так, більшість людей вірять, що добрі люди володіють добрими рисами і творять добрі вчинки, а погані, навпаки, наділені поганими рисами і чинять погано. Насправді погані люди іноді поступають добре, а добрі - погано. Схильність недооцінювати ситуаційні і переоцінювати особистісні впливи на поведінку інших людей називають фундаментальною помилкою атрибуції. Сама ж людина причини своїх невдач часто пояснює зовнішніми обставинами.

Атитюд - внутрішній стан готовності людини до дії, що передує поведінці. Атитюд формується на підставі попереднього соціально-психологічного досвіду, розгортається на усвідомленому і неусвідомленому рівнях та регулює (спрямовує, управляє) поведінку індивіда.

Інтерактивна сторона спілкування - це та його сторона, яка фіксує не тільки обмін інформацією, а й організацію сумісних дій, які дозволяють реалізувати деяку загальну для партнерів діяльність. У дослідженні цієї сторони спілкування використовують поняття «інтеракція», «взаємодія», «соціальна взаємодія». Складовими взаємодії виступають суб'єкти спілкування; об'єкт або об'єкти, на які спрямовано взаємодію, та конкретна ситуація, завдяки якій дана взаємодія стала можливою. У процесі взаємодії суб'єкти спілкування можуть впливати один на одного, об'єднуватися в команди для розв'язання різноманітних завдань, пізнавати один одного.

Взаємодія вказує на дії, які роблять індивіди по відношенню один до одного, а також на те, як люди співвідносять свої цілі і організують їх досягнення, тобто як досягається взаємність між учасниками спілкування.

Аналіз інтерактивної сторони спілкування передбачає акцент на мотивах і стратегіях міжособистісної взаємодії і структурних елементах спільної діяльності.

4.2.3. Конфлікт і конфліктна ситуація. Види конфліктів (внутрішньо особистісний, міжособистісний, внутрішньо груповий, між груповий). Рольові конфлікти (гендерно-рольовий конфлікт, конфлікт між сімейними і професійними ролями). Стили поведінки в конфлікті (суперництво, уникнення, компроміс, співпраця, пристосування). Запобігання (психологічна просвіта, недопущення дискримінації, матеріальне та моральне заохочення, дотримання корпоративної культури) та розв'язання (досягнення компромісу чи співпраці) конфліктів у різних сферах життєдіяльності.

Причини конфлікту – це явища, події, факти, ситуації, що передують конфлікту і, за певних умов діяльності суб'єктів соціальної взаємодії, викликають його. Серед величезної кількості причин конфліктів насамперед виділимо загальні причини, що проявляються так чи інакше практично в усіх виникаючих конфліктах.

До них можна віднести такі: соціально-політичні й економічні причини, пов'язані із соціально-політичною й економічною ситуацією в країні; соціально-демографічні причини відбивають розходження в позиціях і мотивах людей, обумовлені їх статтю, віком, належністю до етнічних груп й ін; соціально-психологічні причини відбивають соціально-психологічні явища в соціальних групах: взаємини, лідерство, групові мотиви, колективні думки, настрої та ін.; індивідуально-психологічні причини відбивають індивідуальні психологічні особливості особистості (здібності, темперамент, характер, мотиви і т.п.).

Другу групу причин у даній класифікації назвемо конкретні. Ці причини безпосередньо пов'язані з конкретним видом конфлікту. Тут ми виділимо лише деякі з них:

- незадоволеність умовами діяльності;
- порушення службової етики;
- порушення трудового законодавства;
- обмеженість ресурсів;
- розходження з метою, у цінностях, засобах досягнення цілей;
- незадовільні комунікації.

Конфліктна ситуація - це суперечливі позиції сторін за будь-якого приводу, прагнення до протилежних цілей, використання різних засобів по їх досягненню, розбіжність інтересів, бажань і т.д.

Досить часто в основі конфліктної ситуації лежать об'єктивні протиріччя, але іноді буває досить якої-небудь дрібниці: невдало сказаного слова, думки, тобто інциденту - і конфлікт може початися. У конфліктній ситуації вже виявляються можливі учасники майбутнього конфлікту - суб'єкти або опоненти, а також предмет суперечки або об'єкт конфлікту.

Конфлікт починається з того моменту, коли хоча б один з взаємодіючих суб'єктів усвідомлює відмінність своїх інтересів і принципів від інтересів і принципів іншого суб'єкта і починає односторонні дії зі згладжування цих відмінностей у свою користь (ще не розуміючи чітко, в чому вони полягають).

Першою ознакою конфлікту можна вважати напруженість, яка проявляється внаслідок нестачі або суперечливості інформації, недостатності знань для подолання труднощів. Справжній конфлікт часто проявляється при спробі переконати іншу сторону або нейтрального посередника, що «ось чому він не правий, а моя точка зору правильна».

Є п'ять стилів вирішення конфліктної ситуації: 1) ухилення - відхід від конфлікту, 2) згладжування - така поведінка, неначе немає необхідності дратуватися, 3) примус - застосування законної влади або тиск з метою нав'язати свою точку зору; 4) компроміс - поступка до деякої міри іншій точці зору; 5) вирішення проблеми - стиль, вибір в ситуаціях, які вимагають різноманітність думок і даних, характеризується відкритим визнанням різниці в поглядах і зіткнення цих поглядів для того, щоб знайти рішення прийнятне для обох сторін.

Профілактика конфліктів - робота з ще не почалися, а лише можливими конфліктами. Вона передбачає їх прогнозування при постійному інформаційно-аналітичному супроводі. Це вимагає моніторингу конфліктних ситуацій менеджером у своїй організації і в організаціях подібного типу. Треба пам'ятати, що об'єктивного опису конфлікту не буває, воно завжди суб'єктивно.

4.2.4. Соціальна організація як формальна група: характеристики, структура, функції організації. Управління. Управлінська діяльність. Лідерство та керівництво. Типологія лідерства. Стили керівництва (авторитарний, демократичний, ліберальний). Корпоративна (організаційна) культура.

Соціальна організація - одне з засадничих соціологічних та соціально-філософських понять. У широкому сенсі, соціальна організація - це встановлений у суспільстві нормативний соціальний порядок, а також діяльність, спрямована на його підтримання або приведення до нього. У вузькому сенсі, соціальна організація - це велика соціальна група, сформована для досягнення певних цілей.

Соціальна організація виявляється в різних вимірах суспільного життя. Не випадково автори, які оперують терміном «соціальна організація», позначають ним онтологічні аспекти суспільного буття. Залежно від контексту, де використовується цей термін, робиться акцент на його матеріальному (організація - це група), атрибутивному (організація - це упорядкованість) або поведінковому (організація - це процес) аспектах.

Отже, організація спільноти людей, наприклад соціальної групи, виявляється:

- 1) у розподілі соціальних дій відповідно до статусів та ролей у групі;

2) взаємодоповненні цих диференційованих дій;
 3) стабільності, тривалості у часі статусної та ролевої структури;
 4) відносній незалежності соціальних дій від персони, що їх виконує. Дія має відбуватися навіть тоді, коли повністю або частково змінюється склад групи;

5) факті, що певні відхилення від установлених дій викликають негативні санкції, а деякі - позитивні або взагалі не беруться до уваги. Негативні санкції - це осудження, іронія, догана, виключення з групи, позбавлення волі, страта. Позитивною санкцією може бути визнання, похвала, нагорода та ін.

Ступінь відхилення від ustalених зразків соціальної дії, зміст і модальність санкцій є різними в різних групах, неоднакові для окремих категорій у межах тієї самої соціальної групи, для індивідів з різними соціальними статусами.

Всі ці прояви соціальної організації в групі свідчать про те, що діяльність людей в її межах зумовлена нормами та певними вимогами до того, як повинен діяти член спільноти в тій чи іншій ситуації. Ці норми складають систему, яка охоплює сферу права, моралі, звичаїв і регулює поведінку в соціальній групі та в суспільстві взагалі. Оскільки у своїх діях індивіди обмежені наявними соціальними відносинами, можна і соціальну організацію визначити як систему нормативно обумовлених і санкціонованих соціальних відносин між індивідами в межах групи, між окремим членом групи та груповими цінностями і, нарешті, між ним і представниками інших груп та їхніми цінностями.

4.2.5. Характеристика і актуальні проблеми сучасної сім'я Функції сім'ї (нестабільність шлюбу, знижування народжуваності, матеріальне неблагополуччя) Функції сім'ї (репродуктивна, економічна, виховна, господарсько-побутова, комунікативна, дозвілєва, сексуальна, рекреативна, психологічного захисту). Види сім'ї: нуклеарна та розширена сім'я; патріархальна, матріархальна, егалітарна сім'я; моногамна та полігамна сім'ї. Шлюб і шлюбні стосунки. Сімейні кризи.

Функціями сім'ї прийнято називати способи прояву активності, життєдіяльності сім'ї та її членів. Зважаючи на те, що сім'я взаємодіє, з одного боку, із суспільством, а з іншого – з окремими особами (членами сім'ї), то функції її поділяють, відповідно, на суспільні (які вона виконує щодо суспільства і які пов'язані із потребою суспільства в інституті сім'ї) та індивідуальні (які виконуються щодо окремих членів сім'ї та пов'язані з їх потребами). Також побутує розподіл функцій сім'ї на специфічні та неспецифічні. До специфічних функцій сім'ї відносять народження дітей, утримання дітей та їх виховання. Неспецифічні функції сім'ї пов'язані з накопиченням і передачею власності, організацією виробництва і споживання, відпочинку і дозвілля, з турботою про здоров'я і благополуччя членів сім'ї тощо.

Залежно від сфер життєдіяльності виділяють такі основні функції сучасної сімч'ї:

репродуктивна – вважається чи не найважливішою і полягає у відтворенні населення, дітонародженні. Значущість цієї функції ще і у тому, що вона має соціальний характер, оскільки не обмежується суто біологічним розмноженням, а передбачає відтворення людини, яка б відповідала сучасному рівню суспільства;

виховна – полягає в навчанні і вихованні, формуванні особистості дитини. Сімейне виховання – це засіб первинної соціалізації особи, уведення її до складних соціальних зв'язків і взаємодій суспільного життя через формування певних моральних, фізичних якостей, звичок, навичок, моральних установок, цінностей, прищеплення відповідних зразків і норм поведінки. Сюди також відносять систематичний виховний вплив сімейного колективу на кожного свого члена протягом всього його життя;

сексуальна – полягає у формуванні сексуальних поглядів індивіда. Хоча, виокремлення цієї функції є спірним, так як природні сексуальні потреби задовольняються в ході здійснення репродуктивної функції, а сексуальне виховання забезпечується в ході виховної функції;

господарсько-побутова – полягає у підготовці повноправного члена суспільства до самостійного життя через залучення дітей у повсякденні турботи шляхом розподілу обов'язків між членами сім'ї. У цьому процесі формуються і внутрішньо сімейні відносини, зміст яких значною мірою визначається сферою «домашніх справ»: організація харчування в сім'ї; придбання та утримання домашнього майна, одягу, взуття; благоустрій житла, створення затишку тощо;

економічна – ця функція полягає в організації планування бюджету сім'ї, вирішення питань формування і витрачання грошових коштів, а також обов'язку батьків утримувати своїх неповнолітніх дітей та обов'язку повнолітніх і працездатних дочки, сина утримувати своїх батьків;

комунікативна – задовольняє потребу людини у спілкуванні, яке ґрунтується на взаєморозумінні і взаємопідтримці, що є основою міцної сім'ї. Навички спілкування дитини формуються у сім'ї, тож від того, наскільки ефективна буде комунікація між членами сім'ї, настільки ефективною буде адаптація дитини у соціумі;

дозвіллева – полягає у відновленні і зміцненні фізичних, психологічних, емоційних і духовних сил людини після трудового робочого дня, оскільки дозвілля є одним з основних факторів загального благополуччя особистості. Крім того, спільне дозвілля членів сім'ї асоціюється зі щасливим шлюбом та сприяє підтримці психологічного здоров'я сім'ї;

рекреативна – ця функція сприяє розвитку, емоційній стабілізації особистості членів сім'ї, так як саме сім'я є тим осередком, в якому людина знаходить позитивні емоції, розуміння, заспокоєння, відпочинок;

психологічного захисту – полягає у своєчасній психологічній підтримці та допомозі членам сім'ї. Потреба в спілкуванні з близькими особливо зростає в період труднощів, коли людина змушена справлятися з негативним впливом соціуму і навколишнього середовища, тому така підтримка – це необхідний

елемент існування людини, запорука її оптимістичного настрою і гармонійного психоемоційного розвитку.

Характеристика і актуальні проблеми сучасної сім'ї.

Нестабільність шлюбу.

Нестабільність шлюбу та сім'ї, яка виявляється в зростанні кількості розлучень, характерна практично для всіх розвинених країн світу. Це пояснюється впливом урбанізації і викликаної нею інтенсивної міграції населення, емансипацією жінок, науково-технічною революцією, причинами соціально-економічного, культурного, етнічного, релігійного характеру.

У теперішній час інститут сім'ї переживає скрутні часи. Відпало багато чинників, стабілізуючих сім'ю ззовні: економічна залежність жінки від чоловіка, юридична, релігійна, моральна заборона або осуд розлучень. У цих умовах визначальне значення для стабільності шлюбу набувають внутрішні чинники, властиві сім'ї.

Численні соціологічні дослідження показують: в основі розлучення в переважній більшості випадків лежить конфлікт між подружжям, який досягнув такого ступеня, що розв'язати його можна лише шляхом розірвання шлюбу.

Виділяють кілька рівнів подружніх взаємин, на яких можуть відбуватися конфлікти:

1. Психофізіологічний – дисгармонія з'являється в порушеннях сексуального життя. У цілому явище це зустрічається досить часто, проте як основну причину рішення про розлучення його відзначають лише окремі.

2. Психологічний – в сім'ї створюється нездоровий клімат, який виявляється в постійних сварках, взаємних причіпках, дратівливості, яка найчастіше виміщується на дітях.

3. Соціально-рольовий – симптоми порушення стабільності цього рівня – неправильне, нерівномірний розподіл сімейно-побутового навантаження, хаотичність сімейного укладу.

4. Соціокультурний (духовний) – конфлікти набувають форму нерозуміння подружжям одне одного, неповаги, відсутності інтересу чи незадоволення спілкуванням з партнером, неприйняття його життєвих цінностей, ідеалів.

Проте більша частина розлучень відбувається, зрозуміло, через причини, які виникають безпосередньо у результаті спільного життя.

Групи причин розлучення:

1. Побутові (житлові умови, невміння чи небажання одного з подружжя вести домашнє господарство, матеріальна незабезпеченість, вимушене роздільне проживання).

2. Міжособистісні конфлікти (втрата почуття любові та прихильності, грубість, різні погляди на життя, хвороба одного з подружжя, ревності, помисливість). У цьому блоці головним чинником є грубість і неповага одне до одного. Для жінок – ініціаторів розлучення ці причини частіше виявляються пов'язаними з алкоголізмом чоловіка, звідки і виникають грубість, побої, образи, загрози тощо. Для чоловіків, як правило, грубість дружини має

принципово інший зміст. Це насамперед неповага до чоловіка, невіра в його здібності, небажання рахуватися з його інтересами, нехтування до виробничих (професійних) успіхів і невдач, докори, дріб'язкова опіка, нелюбов до друзів чоловіка та ін. З цим тісно оповиває такий чинник, як різниця поглядів на життя – так звана несхожість характерів. Вона має більше значення для чоловіків, ніж для жінок.

3. Зовнішні чинники (зрада, поява нової сім'ї чи нового почуття у ініціатора розлучення, втручання батьків й інших осіб).

Звісно, усі три групи чинників тісно переплітаються.

Знижування народжуваності.

Нестабільність шлюбних відносин – фактор, що сприяє зниженню народжуваності: при розпаді шлюбу невеликої тривалості подружжя «не встигає» реалізувати свої дітородні плани.

Ймовірність розлучення є причиною відмови від народжень, які планувались; в умовах загальної нестабільності шлюбних відносин подружні пари виявляють певну обережність у своїх дітородних прагненнях, особливо це стосується жінок.

Результати вибіркового дослідження засвідчують, що дітородні установки сім'ї залежать від міцності й гармонійності відносин, які склались між шлюбними партнерами: дітородні плани чоловіків і жінок, які задоволені своїм шлюбом і ніколи не думали про розлучення, є вищими, ніж у тих, у кого з'являлось бажання розлучитись.

Компенсатором зниження народжуваності внаслідок розпаду шлюбу є повторна шлюбність, оскільки вступ до нового шлюбу збільшує вірогідність новонародження, особливо якщо у чоловіка чи жінки не було раніше дітей. Однак повторна шлюбність лише частково компенсує втрачені дітородні можливості сім'ї внаслідок високої ймовірності розлучення подружжя.

Нестабільність шлюбу, високий рівень розлучуваності населення є найбільш складною соціально-демографічною проблемою стосовно розвитку сім'ї.

Серед наслідків падіння народжуваності виділяють наступні:

- економічні - проявляються в прогресивному рості дефіциту трудових ресурсів у всіх сферах народного господарства, але більш за все - в сільськогосподарському виробництві;

- демографічні - скорочення кількості жінок, здатних мати дітей, у зростаючій диспропорції статі і збільшення в складі населення частки осіб похилого віку;

- моральні - проявляються в розвитку егоїзму у дітей і юнацтва, в падінні контактності і соціальної відповідальності людей;

- етичні - проявляються у формуванні споживацького відношення до життя;

- соціально-гігієнічні - у збільшенні кількості пізніх шлюбів і, відповідно, пізніх, які мають негативні наслідки для життя дітей, народжень (після 35-

річного віку хоча б одного із подружжя ймовірність вроджених відхилень дитини різко зростає);

- генетичні наслідки демографічної ситуації проявляються у збільшенні в популяції негативних наслідків і збільшення осіб зі спадковими хворобами (за даними антропологів, найбільш життєстійкими є другі і треті діти).

Матеріальне неблагополуччя.

Матеріальне питання є одним з найважливіших для людини. Для того щоб сім'я нормально функціонувала, вона повинна мати можливість задовольняти всі свої потреби.

Коли молоді люди замислюються про створення сім'ї, вони обов'язково повинні спланувати наступні речі: де жити, хто буде основним добувачем (можливо, подружжя побажають розділити цей обов'язок порівну), яким буде сімейний бюджет, і яка сума необхідна для задоволення хоча б мінімальних потреб сім'ї.

У нашій країні питання житла є одним з найболючіших. На жаль, в наших умовах далеко не кожна молода людина може собі дозволити жити окремо від батьків. А перед тим, як створювати сім'ю, такий досвід дуже важливий. Це стадія монади, коли самотній молодий чоловік (хлопець чи дівчина) починають жити окремо від батьків, покладаючись тільки на свої фінансові можливості. Таким чином, молода людина може подивитися з боку на традиції своєї родини, можливо, вона переосмислить багато речей у своєму житті. У наших умовах стадія монади, як правило, відсутня. Вступаючи в шлюб, кожен з партнерів несе в собі не тільки свої цінності, але й правила своєї сім'ї. Спільне проживання – це стадія діади, коли партнери повинні встановити правила і прийти до компромісу.

Стадія діади – це досить складний період у відносинах між подружжям. Фінансове питання в даному випадку відіграє важливу роль.

Залежно від матеріального забезпечення батьків молодят та фінансової незалежності подружжя, виділяють три варіанти побудови молодої сім'ї: молоде подружжя проживають спільно з батьками; молода сім'я знімає квартиру; подружжя відразу мають окрему квартиру.

Якщо молода сім'я перебуває в матеріальній залежності від батьків, то нерідко такий стан призводить до напруженості у взаєминах. З часом наростає відчуття загального незадоволення від шлюбу, порушуються сексуальні відносини, таяться образи і невирішені проблеми. Зрештою, така ситуація може призводити до серйозних конфліктів і психологічних порушень. У якийсь момент подружжя просто перестають розуміти один одного, і справа закінчується розлученням.

Природно, коли молода пара починає жити окремо від своїх батьків, то шансів зберегтися у неї набагато більше. Правда, це не означає, що все буде легко і просто. У такому випадку молодому подружжю потрібно вміти домовлятися і ретельно планувати свої витрати.

Шлюб – це сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану.

Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. Релігійний обряд шлюбу не є підставою для виникнення у жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення органів державної реєстрації актів цивільного стану.

Шлюбний вік для чоловіків та жінок встановлюється у вісімнадцять років. Право на шлюб мають особи, які досягли шлюбного віку. За заявою особи, яка досягла шістнадцяти років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам.

Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки та чоловіка. Примушування жінки та чоловіка до шлюбу не допускається.

Жінка та чоловік можуть одночасно перебувати лише в одному шлюбі та мають право на повторний шлюб лише після припинення попереднього шлюбу.

У шлюбі між собою не можуть перебувати особи які: є родичами прямої лінії споріднення; рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра; двоюрідні брат та сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця; усиновлювач та усиновлена ним дитина.

У шлюбі можуть перебувати лише жінка та чоловік, тобто особи різної статі.

Шлюбні стосунки покликані забезпечувати такі основні функції:

- 1) створення позитивного емоційного фону;
- 2) підтримання доброзичливих стосунків з батьками, родичами, друзями, співробітниками;
- 3) забезпечення господарсько-економічних потреб;
- 4) створення здорового сімейно-побутового режиму;
- 5) забезпечення інтимного життя;
- 6) народження і виховання дітей;
- 7) сприяння соціальному самовдосконаленню.

Сімейні кризи - складні періоди, через які проходить кожна сім'я, це закономірний процес. Адже **сім'я** - це система, яка існує і розвивається по своїх законах, це живий організм, який має свої задачі і етапи розвитку. Важливо зрозуміти, що кризи в житті будь-якої сім'ї це нормально. І не треба їх лякатися. Так, це тяжкий перехідний стан і треба навчитися його переживати. Адже найчастіше ці перехідні стани супроводжуються гострими переживаннями і емоційними стресами. Кожна сім'я, навіть найміцніша та найщасливіша, переживає кризи, які страшні лише в тому випадку, якщо немає практики конструктивного виходу з них.

Сімейні кризи – це своєрідні стреси, які можуть зміцнити сім'ю, а можуть і сприяти її руйнації. Помилкою було б вважати, що лише прикроці та драматичні події можуть спровокувати сімейну кризу. Радісні події можуть потрясти сім'ю не менше. Тому практично рівнозначні за ступенем впливу одруження та розлучення, народження та смерть члена сім'ї, різке зменшення й збільшення доходів, закінчення школи, вступ у вуз і провал на вступних і т.д.

Кризи сімейного життя за роками:

1. Криза першого року. Перша криза може розпочатися у подружжя лише через рік після шлюбу. Як називають в народі - притирання один до одного. Минає час, закінчується період закоханості і приходять розуміння того, яка людина перед тобою. Молоде подружжя починають мучити сумніви щодо правильності їх вибору.

2. Третій рік спільного життя. У цей час, як правило, в молодій сім'ї з'являється дитина, і вони приймають на себе нові ролі - ролі люблячих батьків. Ця криза переноситься легше, ніж всі інші.

3. П'ять років сімейного життя. Малюк підріс. Мама вийшла на роботу. У мами просто не вистачає часу і фізичних сил, щоб все всюди встигати. Якись сімейні обов'язки повинен взяти на себе чоловік, але він просто до цього не готовий! Щоб вийти з цієї кризи, парі потрібно все обдумати і рівномірно розподілити обов'язки в сім'ї.

4. Криза 7 років. Цей період ще називається - криза одноманітності. Дитина росте, до партнера вже немає «яскравих» почуттів, тільки звичка, у кращому випадку повага, обов'язки розподілені. Тиша і спокій. Ось тільки тієї самої благодаті немає! І у неї, і у нього з'являються потреби в нових відчуттях, в свіжих емоціях.

5. Криза 14 років шлюбу. Важка криза в сімейному житті подружжя. Можна також сказати, що це небезпечний період. У дитини - перехідний вік, у батьків - криза середнього віку, в сімейному житті - важка криза. Все відразу навалюється.

6. Криза двадцяти і більше років. Подолавши разом кризу 14 років, не варто віддалятися один від одного. Ви перевірили свої почуття на міцність, але залишається ще одна важка криза - «спорожніле гніздо». Діти вирости, покинули рідну домівку. Ви раптом стали усвідомлювати, що тем для розмови у вас немає, зайняти вільний час нічим.

Види сімей.

Нуклеарна сім'я - сім'я, що складається з батьків та їхніх дітей, що не перебувають у шлюбі. Нуклеарна сім'я протиставляється розширеній сім'ї, що складається з кількох поколінь людей, що проживають разом, а також неповній сім'ї, в якій вихованням займається лише один з батьків (хоча останню іноді розглядають як підвид нуклеарної). Зазвичай, людина протягом життя може бути членом двох нуклеарних сімей: спочатку як дитина в сім'ї своїх батьків, а потім, навпаки, зі своїми власними дітьми.

Нуклеарні сім'ї можуть поділятися за кількістю дітей: на бездітні (*мала нуклеарна сім'я*), малодітні (одна дитина), середньодітні (двоє дітей), багатодітні (троє і більше дітей). Хоча кількість дітей у нуклеарній сім'ї може бути будь-якою, існує тенденція до зменшення їх кількості, порівняно з традиційними сім'ями.

За тим, чи працюють обидві дорослі людини в сім'ї, чи лише одна, сім'ї поділяються на однокар'єрні і двокар'єрні.

За типом внутрішньосімейних відносин виділяють авторитарні сім'ї, для яких характерне жорстка ієрархія підкорення (найчастіше в таких випадках,

дружина підкоряється чоловіку а діти - батькам) і егалітарні, що базуються на участі кожного члена сім'ї у вирішенні внутрішньосімейних питань, і розподілі ролей, що залежить від особистих якостей, а не від статі або віку. Другий тип є значно більш поширеним у нуклеарних сім'ях, ніж у традиційних.

Розширена сім'я – сім'я, що складається з декількох поколінь, що живуть в сім'ї; протилежність - нуклеарні сім'ї. Велику розширену сім'ю іноді називають кланом.

Така модель сім'ї є характерною для слабо розвинутого суспільства, а також феодальної і сільської місцевості, де бабусі і дідусі, їх діти й онуки живуть разом і ведуть домашнє господарство. Часто розширена сім'я також з'являється в бідних громадах, де через відсутність фінансів послідовні члени сім'ї не виїжджають з дому. Сьогодні такі сім'ї стають все менш поширеними, і є тенденція до відходу від цієї моделі.

Егалітарна сім'я – сім'я, в якій чоловік і дружина займають рівноправне становище. Егалітарна сім'я - це відносини, при яких ні один з подружжя не претендує на владу, вона ділиться порівну між чоловіком і дружиною.

За критерієм влади розрізняють **патріархальні сім'ї**, де батько є главою сімейної «держави», і **матріархальні сім'ї**, де найвищим авторитетом вважається мати. Якщо ні батько, ні мати не виконують чітко визначених функцій глави сім'ї, а переважає ситуаційний розподіл влади між ними, слід говорити про егалітарні сім'ї (егалітарність розуміється як рівний вплив подружжя, із взаємозамінними ролями).

Моногамна сім'я відзначається тісним зв'язком між одним чоловіком і однією жінкою (одношлюбність). Безпосередньо причиною виникнення моногамної сім'ї було прагнення забезпечити безперечність батьківства і право потомства на володіння сімейним майном. Зміцнення моногамної сім'ї відбувалося у період розкладу старого родинного ладу і виникнення нових форм людських спільнот.

Полігамна сім'я – це можливість перебування у шлюбі декількох шлюбних партнерів одночасно (багатошлюбність). Виступає у формі полігнії (лжин чоловік – декілька жінок) чи поліандрії (одна жінка – декілька чоловіків).

РОЗДІЛ 5. ПСИХОЛОГІЧНІ ТА СОЦІОЛОГІЧНІ ВИМІРИ СУСПІЛЬСТВА.

5.1. Група як структурний елемент суспільства.

5.1.1. Поняття та головні ознаки соціальної групи. Класифікація соціальних груп (великі соціальні групи, середні соціальні групи, малі соціальні групи).

Соціальна група - відносно стійка, історично сформована сукупність людей, об'єднаних на основі загальних соціально значущих ознак. **У суспільстві утворення соціальних груп зумовлено:** спільною діяльністю (наприклад, професійні групи, зайняті у сфері політичної, економічної та духовної діяльності); спільним просторово-часовим існуванням (середовищем, територією, комунікацією); груповими установками та орієнтаціями.

У соціальній структурі суспільства взаємодіють різні за чисельністю соціальні групи, які поділяють на малі та великі: ***Мала соціальна група*** - нечисленна за складом соціальна група (від двох до кількох десятків), учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні (сім'я, виробнича бригада, шкільний клас, колектив космічної, арктичної станцій, спортивна команда, релігійна секта, група друзі), що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки. ***Середня соціальна група*** - це такі групи, у яких кожен член може знати кожну іншу людину, що входить у групу, але не може відстежити реакцію кожного з них на окремий елемент своєї поведінки, оскільки для цього група є занадто великою (наприклад, студенти факультету, робітники цеху тощо). ***Велика соціальна група*** - численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, але взаємодія між якими формальніша. До них можна віднести професійні, демографічні, національні спільноти, соціальні класи.

5.1.2. Поняття великої соціальної групи. Класифікація великих соціальних груп (соціально-класові, соціально-демографічні, соціально-етнічні, соціально-професійні та соціально-територіальні). Натовп як велика стихійна група. Основні характеристики та типологія натовпу, соціально-психологічні особливості окремих його різновидів. Етнічні групи. Форми існування етносів та основні етнічні процеси. Поняття етнічної ідентичності та свідомості.

Велика соціальна група - численна за складом група людей, об'єднаних для спільної діяльності, але взаємодія між якими формальніша. До них можна віднести професійні, демографічні, національні спільноти, соціальні класи.

Великі групи поділяють на номінальні (їх виділяють тільки для потреб статистики, наприклад: споживачі прального порошку «Аріель»; пасажери приміських поїздів; ті, що стоять на обліку в лікарні та ін.) і реальні (критерієм

їх виділення є реальні ознаки - стать, дохід, раса, національність, місце проживання, освіта, професія та ін.).

Виділяють три головних типи реальних груп:

- стратифікаційні групи - рабство, касти, стани, класи;
- етнічні групи - раси, нації, народи, племена, клани;
- територіальні групи - вихідці із однієї місцевості, городяни, селяни.

Реальні групи - реальні проблеми для суспільства, номінальні ж - не створюють подібного за масштабом і характером спектру соціальних проблем. Ми легко можемо пригадати собі якісь расові чи класові, чи селянські бунти, але годі шукати в історії прикладів заворушень серед покупців прального порошку чи пасажирів приміських автобусів.

Великі групи є носіями основних рис культури. Саме велика група (етнічна, професійна, міська та ін.) здійснює відбір і утверджує основні звичаї, традиції, цінності і за посередництвом малої групи «доносить» цей відбір до кожного індивіда.

Натовп - велика група людей, зовнішньо і внутрішньо не організованих, об'єднаних лише прагненням до негайної дії. **Агресивний натовп** - сукупність емоційно збуджених, агресивно налаштованих громадян; неорганізована спільність, що не виключає наявності в ній організованої групи (ядра), яке провокує й спрямовує індивідуальну агресивність присутніх.

Соціальні (довготривалі та ситуативні) чинники є об'єктивними стосовно поведінки людей, в тому числі й агресивної.

Чинниками довготривалої дії слід вважати економічні, соціальні, політичні та інші умови життя в суспільстві, що формують і спонукають негативні соціальні настрої. Конкретні причини агресивної поведінки можуть різнитися залежно від регіональної, національної, релігійної специфіки спільноти, але висновок про соціальне неблагополуччя як спонукальний механізм агресивності має універсальний характер. У тих чи інших ситуаціях пріоритет дії завжди лишається за довготривалими чинниками, конкретна ж причина події (ситуативний чинник) має сенс лише у їх контексті перших.

Ситуативним чинниками можуть стати час (пора року та година доби), місце виникнення події, кількість присутніх. Незважаючи на значне різноманіття, існують певні закономірності їх впливу: масова поведінка найбільш характерна для весни та осені, неробочих днів (вихідних та святкових); місцем її виникнення найчастіше є центральні площі населених пунктів, місця масового відпочинку та перетини транспортних артерій.

Найбільш сприятливим середовищем для виникнення масової стихійної поведінки є великі стихійні групи (масові скупчення громадян). Всі зазначені вище та інші різновиди масових скупчень громадян за певних обставин можуть перерости, трансформуватися в діючий натовп. Така трансформація відбувається внаслідок сукупного впливу об'єктивних та суб'єктивних чинників.

За ознакою, як керованість, то виділяють наступні його різновиди (типологія Г. Лебона):

- *стихийний* - формується й проявляється без організуючого начала з боку конкретної фізичної особи;

- *керований* – формується й проявляється під впливом з самого початку або згодом конкретної фізичної особи, яка є в даному натовпі її лідером;

- *організований* – зібрання індивідів, які вступили на шлях організації.

За ступенем активності натовп поділяють на:

- *пасивний* – його характерною ознакою називається відсутність (прихованість) емоційного збудження. За таких умов люди слабо пов'язані між собою інформацією, а отже не можуть спільно діяти. Вони спокійно очікують на щось або хаотично і відносно незалежно один від одного пересуваються (наприклад, натовп людей на вокзалі);

- *активний* – люди перебувають у стані емоційного збудження, яке породжує психологічну готовність діяти спільно. У присутніх формуються подібні соціальні установки на певні форми поведінки; з'являються зв'язки між людьми, стає більш інтенсивним обмін інформацією та ін. У стані внутрішньої активності натовп психологічно готовий до спільної дії, але ще не діє;

- *агресивний* – його характеризує високий рівень емоційного збудження, внутрішньої і зовнішньої активності. З часом у цьому натовпі з'являється новий стан, пов'язаний із накопиченням психічного напруження людей, відчуттями відчаю, гніву тощо. Основною особливістю агресивного натовпу є деструктивна, руйнівна поведінка щодо предметів і людей (наприклад, футбольні фанати).

Діючий натовп може проявлятися у наступних його різновидах:

1) *конвенціональний* – учасники масового дійства, що значно виходить за межі повсякденного життя. Їм притаманний підвищений емоційний фон, інтенсивний характер зовнішніх експресивних проявів (наприклад, передсвятковий чи сезонний розпродаж товарів, ярмарок, масові гуляння);

2) *експресивний* – учасники масового видовища, що має високий рівень емоційності. Учасниками притаманні спільні чи подібні поведінкові прояви, активність, відчуття ідентифікації себе з присутніми. На форму вияву їх почуттів впливають стереотипи, норми й традиції певного соціального, національного, професійного середовища (наприклад, дискотека, карнавал, народні свята);

3) *екстатичний* – велика група людей, які перебувають у стані несамовитості внаслідок взаємного емоційного зараження, що поступово та ритмічно зростає внаслідок безперервної динаміки їхнього впливу один на одного (рок-концерти, масові релігійні ритуали тощо). Підвищений емоційний фон, надзвичайно високий показник інтеграції учасників зумовлюють тут високий рівень потенційної готовності до негайних активних дій за наявності навіть незначного поштовху;

4) *панічний* – більшість учасників несподівано або поступово впадають у стан жаху та розпачу, починають поводитися ідентично і рухатися в тому напрямі, що видається їм шляхом до уникнення небезпеки, причому її реальність чи уявність не має при цьому значення. Тотожність дій людей в

умовах паніки не виключає можливих індивідуальних проявів. Такий натовп надзвичайно рухливий, тому що єдине прагнення індивідів у його складі – уникнути небезпеки будь-яким чином;

5) *грабіжницький* – його представники об'єднані негативною емоцією та прагненням до негайного досягнення корисливої мети, задоволення певних потреб за рахунок перерозподілу матеріальних благ у суспільстві («бунт бідних проти багатих»). Вони знаходяться в критичному стані емоційної збудженості та напруженості, переживаючи почуття власної могутності і безкарності. Такому натовпу притаманний високий ступінь інтеграції присутніх (кожний бере участь у грабіжницьких діях), а стимулом до активних дій часто стає провокаційна інформація, що надійшла ззовні;

б) *агресивний* – велика група людей, які намагаються вирішити ті чи інші проблеми за допомогою насильства, що може мати випадковий та неупорядкований характер (наприклад, пошкодження транспорту), але частіше спрямоване на досягнення певної мети (насильницькі дії стосовно конкретної особи чи групи осіб). У такому натовпі надзвичайно високі показники емоційної збудженості, напруженості та згуртованості; у більшості учасників високий рівень готовності до активних дій.

Етнографічна група - невелика частина певного етносу, яка територіально відійшла від нього в результаті міграції, але зберегла попередню етнічну свідомість, мову, особливості культури й побуту (наприклад, українці в Казахстані, Канаді тощо).

Основні умови виникнення етносу, територія і мова, згодом виступають в якості його основних ознак. Додатковими умовами складання етнічної спільності можуть служити спільність релігії, близькість компонентів етносу в расовому відношенні або наявність значних метисних (перехідних) груп. При цьому етнос може формуватися і з різномовних елементів, складатися і закріплюватися на різних територіях в процесі міграцій. В умовах ранніх далеких міграцій *Homo sapiens* з Африки і сучасної глобалізації все більшого значення набувають етноси як культурно-мовні спільноти, що вільно переміщуються по всій території планети.

5.1.3. Поняття малої групи. Класифікація малих соціальних груп (первинні/вторинні; формальні/неформальні; референтні/групи членства; квазігрупи). Структура малої групи. Динамічні процеси в малій групі. Соціально-психологічний клімат групи. Конформізм, конформна поведінка і конформність. Згуртованість.

Мала соціальна група - нечисленна за складом соціальна група (від двох до кількох десятків), учасники якої об'єднані спільною діяльністю і перебувають у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні (сім'я, виробнича бригада, шкільний клас, колектив космічної, арктичної станцій, спортивна команда, релігійна секта, група друзі), що є основою для виникнення як емоційних стосунків, так і особливих групових цінностей і норм поведінки.

Найпоширенішою є класифікація малих груп за дихотомічним принципом із виокремлення таких різновидів груп:

1. Лабораторні-природні (натуральні). Маються на увазі групи, які спеціально створюються для виконання експериментальних завдань у лабораторних умовах, та групи, що існують у реальних життєвих ситуаціях, мають певну історію, сформовану структуру, рівень розвитку.

2. Формальні-неформальні, або організовані та спонтанні. У цьому разі йдеться про спосіб утворення груп. Перші з них завжди є осередком більш широкої соціальної спільності і їхнє виникнення зумовлене суспільною потребою досягнення конкретних соціальних цілей, що задає групі певну структуру й визначає координацію дій, спосіб керівництва.

Неформальні групи виникають самочинно, без санкцій суспільства як усередині формальних груп, так і поза ними. Головним стимулом їхньої діяльності є спільні бажання, інтереси, потреби членів групи у спілкуванні, взаємні симпатії один до одного.

3. Первинні-вторинні групи. Відрізняються силою впливу на особистість, значущістю для члена групи, роллю в соціалізації особи. Первинні групи - це кола найближчого оточення (сім'я, шкільний клас, студентська група). Вторинні - це кола дальшого і ширшого оточення, де спілкування відбувається не так інтенсивно (школа, факультет, завод).

4. Закриті-відкриті групи. Класифікаційною засадою є міра відкритості, доступності групи до ширшого соціального середовища. Специфіка діяльності, умов життя підтверджує, що є суттєва різниця в мірі відкритості-закритості таких груп, як, наприклад, цивільний вуз - військовий вуз; група дослідників на полюсі чи на материках; трудова колонія - колектив заводу.

5. Групи членства - референтні. Виокремлення групи ґрунтується на визнанні того, наскільки вона є значущою для особи в орієнтації на певні цінності, норми і впливає на поведінку людини.

Дихотомічний поділ груп, як бачимо, базується на такому розумінні малої групи, де головним групотвірним чинником є міжособистісні стосунки, характер спілкування між членами групи.

Якщо брати за основу класифікації підхід, коли мала соціальна група розглядається насамперед як осередок суспільства, відмінний від інших різновидом та характером спільної діяльності, то можна виокремити такі типи груп: соціально-економічні, соціально-політичні, аматорські (самодіяльні), національні, вікові, статеві, територіальні, побутові тощо.

У цих та інших підходах за основу класифікації груп береться якийсь один критерій: психологічний (міжособистісний), структурний чи діяльніший (функціональний).

Враховуючи, що кожна група характеризується не однією, а багатьма ознаками, пропонуємо класифікувати малі соціальні групи таким чином.

1. За типом головної діяльності та головної функції: а) виробничо-трудова; б) соціально-політична; в) навчально-виховна; г) виконавчо-примусова; д)

сімейні; е) військові; ж) спортивні, ігрові; з) аматорські (об'єднання у сфері дозвілля, побуту тощо).

2. За соціальною спрямованістю: а) соціальне корисні; б) соціальне небезпечні.

3. За мірою організації: а) неорганізовані, випадкові групи; б) цільові (зовні організовані; внутрішньо організовані).

4. За типом домінуючої структури: а) формальні; б) неформальні.

5. За мірою безпосереднього впливу на особистість: а) первинні-вторинні; б) основні-неосновні; в) референтні.

6. За мірою відкритості зв'язку з іншими групами: а) відкриті; б) закриті.

7. За мірою міцності й стійкості внутрішніх зв'язків: а) згуртовані; б) малозгуртовані; в) роз'єднані.

8. За тривалістю існування: а) короткочасні; б) довготривалі.

У цій класифікації перші три критерії реалізують перший рівень ознак - функціональний, головний; інші критерії вказують на рівень структурних і міжособистісних ознак.

Важливою характеристикою групи, пов'язаною з ефективністю її діяльності, є кількісний розмір групи, її нижча та верхня межі - як важливий чинник взаємодії, прийняття рішення, керівництва, згуртованості.

Частина психологів нижчу межу малої групи визначає у дві особи (діада), інші стверджують, що вона має включати не менше трьох осіб (тріада), оскільки за умов конфлікту група з двох осіб легко може розпастися, тоді як третя особа візьме на себе роль «третейського судді», або підтримає чиюсь сторону, зберігши таким чином існування групи.

Мають місце розходження і щодо верхньої межі малої групи: починаючи від 7-10 до 45 і більше осіб. Визначаючи оптимальне число членів групи, деякі психологи дуже часто посилаються на «магічне число» 7 ± 2 , яке хоч не варто абсолютизувати, але водночас не слід і повністю заперечувати. Досвід людства показує, що різні функціональні первинні угруповання (дитячі, виробничі, наукові, військові) коливаються десь у цих межах.

5.2. СОЦІАЛЬНІ ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ Й ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ І ЯВИЩ.

5.2.1. Суспільна свідомість. Масова свідомість. Групова свідомість. Індивідуальна свідомість. Механізм соціально-психологічного впливу (наслідки, навіювання, переконання, зараження, чутки, мода).

Суспільна свідомість - це сукупність ідей, теорій, поглядів, уявлень, почуттів, вірувань, емоцій людей, настроїв, у яких відбивається природа, матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин. **Масова свідомість** - особливий вид суспільної свідомості, що відображає знання, уявлення, норми, цінності та зразки поведінки, притаманні значним неструктурованим множинам людей та характеризується збігом у певний момент і за певних умов головних компонентів свідомості великої кількості

різних суспільних груп. **Групова свідомість** - цілісна, рівнодіюча, яка складається з діалектичної суми індивідуальних свідомостей членів певної соціальної групи. Індивідуальна свідомість – це духовний світ людини як вона бачить світ скрізь призму певного соціуму – суспільства, нації, класу, епохи в цілому. В індивідуальній свідомості відбиваються суспільні ідеї, цілі, ідеали, знання, вірування, що народжуються в загальному середовищі. Свідомість є відображенням суспільного буття індивідів, вона завжди виявляється в суспільній формі.

5.2.2. Поняття соціального інституту. Основні функції та характерні ознаки. Види соціальних інститутів: економічні, політичні, релігійні, культури та соціалізації тощо.

Соціальний інститут (з лат. - устрій, установа) - це форма закріплення і спосіб здійснення спеціалізованої діяльності, яка забезпечує стабільне функціонування суспільних відносин.

Це поняття широко використовується у вітчизняній і зарубіжній літературі. Воно втілює в собі чотири основні значення:

Відносно складна соціальна практика, яка підлягає широкому соціальному контролю за допомогою системи позитивних і негативних санкцій (інститут приватної власності, інститут шлюбу).

Будь-яка складна організація великого розміру (університет, лікарня тощо). Однак соціальний інститут слід відрізняти від конкретних організацій чи соціальних груп. Так, поняття «інститут моногамної сім'ї», тобто сім'я, заснованої на шлюбі одного чоловіка й однієї жінки, має на увазі не окрему сім'ю, а комплекс заходів, що реалізуються у безлічі сімей цього типу.

Складна система дій і відносин, яка виконує певні соціальні функції (економічний інститут, інститут освіти тощо).

Нормативна і відносно стабільна соціальна практика.

Види соціальних інститутів

Соціальні інститути можна поділити на формальні й неформальні. Формальні соціальні інститути регулюються законами, іншими нормативними актами. Коли ж функції, засоби соціального інституту не знаходять втілення у формальних правилах, маємо неформальний інститут.

Соціальні інститути класифікують на основі змісту, функцій, які вони виконують, — економічні, політичні, виховні, культурні, релігійні, а також соціальні інститути у вузькому значенні цього слова.

Кожен соціальний інститут виконує специфічну функцію. Їх сукупність формує загальні функції. Основоположними і найбільш значущими серед них є:

- регулятивна функція - полягає у регулюванні за допомогою норм, правил поведінки, санкцій дій індивідів у межах соціальних відносин (забезпечується виконання бажаних дій і усунення небажаної поведінки);

- функція відтворення, безперервності суспільних відносин - завдяки їй соціальний інститут транслює досвід, цінності, норми культури з покоління в

покоління; соціальні інститути існують у всіх суспільствах і є частиною звичаїв народу;

- інтегративна функція - полягає у згуртуванні прагнень, дій, відносин індивідів, що в цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства;

- комунікативна функція - спрямована на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії між людьми за рахунок певної організації їх спільної життєдіяльності.

Крім них, соціальні інститути можуть виконувати конкретні економічні, управлінські, політичні та інші функції, які бувають явними та латентними.

5.2.3. Соціальна стратифікація та соціальні нерівності. Основні критерії соціальної стратифікації.

Соціальна стратифікація - це ієрархічно організована структура соціальної нерівності, яка існує в певному суспільстві в даний історичний проміжок часу. Таку ієрархічно побудовану структуру соціальної нерівності можна уявити як розподіл суспільства на страти (від лат. *stratum* - пласт, прошарок).

Дослідження соціальної структури суспільства - соціальна стратифікація - є однією з теоретичних галузей сучасної соціології.

Можна виокремити загальні критерії стратифікації:

Прибуток - це сума грошових надходжень особи або сім'ї за певний період часу. Прибутком називають суму грошей яку отримують у вигляді заробітної плати, гонорарів, відрахувань тощо. Прибутки витрачаються або на підтримання життя, або перетворюються в багатство;

Престиж - повага, якою в громадські думці користуються та чи інша професія, посада, вид занять;

Обсяг влади. Влада - це здатність накидати свою волю всупереч бажанням інших людей. Ті люди, які володіють тим чи іншим видом влади становлять еліту суспільства, яка має величезні можливості для визначення політики держави;

Рівень освіти. Люди різних професій і занять по-різному цінуються в суспільстві.

Родинні зв'язки.

Стратифікація відображає соціальну неоднорідність, розшарування суспільства, неоднаковість соціального положення його індивідів і соціальних груп та їх соціальну нерівність.

Соціальна нерівність - система відносин у суспільстві, яку характеризує нерівномірний розподіл дефіцитних ресурсів суспільства (грошей, влади, освіти і престижу) між різними стратами, або верствами, населення.

Соціальна нерівність ділить суспільство на певні класи, групи, прошарки (страти). Ці всі утворення не є вічними. Вони змінюються відповідно з економічною, політичною і т. ін. еволюцією. Стали історією такі класи як рабовласники, раби, феодалы, закріпачені селяни. Втрачає свій вплив і чисельний клас промислового пролетаріату, формується соціальна група

інтелектуальних власників на різні види інтелектуальної власності (нове знання, інформація, управлінське мистецтво і ін.).

Факт наявності соціальної нерівності означає, що люди мають нерівний доступ до ресурсів суспільства та його благ, розрізняються ступенем впливу і влади, мають нерівні можливості для особистісного та професійного зростання.

Види нерівності: статева, вікова, національно-етнічна, релігійна, політична, економічна, культурна, освітня, правова, цифрова, мобільна та ін.

За розглянутими критеріями соціологи *типологізують соціальну стратифікацію* на: *економічну* (за рівнем багатства й доходів); *політичну* (за рівнем доступу до політичної влади, за рангом посади); *освітню* (за рівнем освіти); *професійну* (за престижністю професії).

5.2.4. Соціальна мобільність: поняття, типи (вертикальна/горизонтальна), механізми, соціальні та психологічні чинники. Міграція як вид просторової мобільності: сутність, соціальні та психологічні характеристики.

Соціальна мобільність - це перехід людей з одних соціальних груп і верств в інші. Існує два основних типи соціальної мобільності: горизонтальна й вертикальна. Під горизонтальною соціальною мобільністю мається на увазі перехід індивіда (соціального об'єкта) з однієї соціальної групи в іншу, розташовану на тому самому рівні (наприклад, з одного громадянства в інше, з однієї родини в іншу, з однієї організації в іншу й т.д.). Під вертикальною соціальною мобільністю маються на увазі відносини, що виникають при переміщенні індивіда (соціального суб'єкта) з одного соціального прошарку в інший. Механізми соціального відбору, зокрема у будь-якому суспільстві, існує особливий механізм, що контролює процес вертикальної циркуляції. Цей контроль полягає, по-перше, в соціальному тестуванні індивідів для встановлення адекватного виконання ними соціальних функцій, по-друге, в селекції (відборі) індивідів для певних соціальних позицій, по-третє, у відповідному розподілі членів суспільства за соціальними стратами. Іншими словами, всередині стратифікованого суспільства, існують не тільки канали вертикальної циркуляції («ліфти»), але і «сито», «просівати» індивідів і визначальне їм відповідне місце в суспільстві. Основна мета цього соціального контролю - розподілити індивідів відповідно до їх здібностей успішно виконувати соціальні функції. Однак, це не означає, що такий механізм завжди правильно розподіляє індивідів відповідно їх можливостям.

Механізм селекції та розподілу індивідів у суспільстві, як зазначалося, включає в себе відповідні соціальні інститути та організації (сім'я, армія, церква, школи, різні інституції, політичні та професійні організації). При цьому, такі соціальні інститути, як сім'я, церква, школи, являють собою механізми, які перевіряють головним чином загальні здібності індивідів, необхідні для успішного виконання безлічі соціальних функцій (рівень інтелекту, емоційно-вольова сфера, загальні риси характеру, фізичний стан). Інші інститути, подібно політичним і професійним організаціям, є механізмами, які тестують

спеціальні здібності індивідів, необхідні для успішного виконання спеціальних функцій у певній галузі людської діяльності.

Міграція - переселення, тобто територіальне переміщення населення, пов'язане зі зміною місця проживання. Не всі переселення вважають міграцією, а лише ті, що пов'язані з перетином певних кордонів - державних, адміністративних. До міграцій не належать переміщення, які не спричиняють жодних змін у соціальних зв'язках особи і майже не впливають ані на саму особу, ані на її суспільне оточення як у місці вибуття, так і прибуття (тобто туристичні, рекреаційні поїздки, короткочасні гостьові візити чи поїздки на відпочинок). У міграції як суспільному явищі є три параметри: зміна індивідом координат свого перебування, тобто переміщення (чинник мобільності); намір індивіда поліпшити своє матеріальне і (або) соціальне становище (чинник потреб); прагнення індивіда обжитися на новому місці та вважати його «другою батьківщиною» (чинник стабільності).

Тож можна виділити декілька видів міграції. Міграція внутрішньодержавна і міждержавна: виїзд із країни - еміграція, в'їзд до країни - імміграція. Міграція постійна і тимчасова: трапляються випадки, коли індивід вимушений мігрувати у зв'язку з особливими політичними подіями в країні. Це - різновид еміграції. Міграція суверенна і вимушена. До вимушеної міграції треба віднести ті випадки, коли причина міграції лежить поза індивідом, тобто це міграція з примусу. Суверенною міграцією вважають тоді, коли мігрант приймає рішення без зовнішнього тиску, виходячи зі своїх потреб. Нині отримали державне визначення два офіційні види міграції: «вимушені переселенці» і «біженці». Така законодавча класифікація є важливою з погляду надання державної допомоги і правового статусу. Схожість між «вимушеним переселенням» і «біженством» - це самий момент вимушеності. Відмінності ж у тому, що в психіці біженця панує домінанта віддалення від небезпечного місця, тоді як у вимушеного переселенця присутній момент оцінки місця переселення, тобто він ретельно вибирає місце, куди переселитися. Міграція політична і економічна. Різниця у провідній причині: політичні обставини або матеріальна зацікавленість. До економічної міграції слід віднести і трудову міграцію: виїзд до інших країн на заробітки з наміром при нагоді стати постійним мешканцем країни перебування. Міграція легальна та нелегальна. Це питання є актуальним, коли мова йде про міждержавну міграцію, оскільки всередині країни для цього перепон немає. Міграція до іншої країни пов'язана зі значною кількістю чинників і обставин етнічного та правового характеру, тому в'їзд до країни без ухвали тамтешньої влади не дозволяється. Зокрема, багато країн у зв'язку з напливом мігрантів із третіх країн вимушені вводити обмеження на в'їзд громадян. Міграція індивідуальна і масова (етнічна): наприклад, масовий виїзд на роботу до Німеччини громадян Туреччини. Масова міграція частіше має етнічний характер, одним із яскравих її варіантів є діаспора. Зазвичай масова міграція пов'язана з несприятливими подіями на батьківщині. Маятникова міграція : йдеться про маятникову мобільність, тобто регулярне переміщення населення з одного населеного пункту до іншого на

роботу або навчання. Маятникова міграція є результатом невідповідності розміщення виробництва і розселення людей. Особливо розвинута маятникова міграція у великих містах - мегаполісах. Епізодичні та сезонні міграції іноді бувають попередниками незворотної міграції, оскільки створюють умови для вибору постійного місця проживання. У такому розумінні вони відіграють важливу роль для майбутнього переселення, оскільки надають найбільше інформації та сприяють налагодженню зв'язків у місцях майбутнього поселення.

Епізодичні міграції - це ділові, культурно-побутові та інші соціальні переміщення, які здійснюються нерегулярно як у часі, так і в просторі, а також зовсім не обов'язково у тих самих, що раніше були, напрямках. Головною ознакою епізодичних міграцій є насамперед нерегулярність подібних переміщень, здійснення яких залежить від багатьох чинників.

Сезонні міграції - переміщення працездатного населення до місць тимчасового працевлаштування з метою отримання вигідної роботи за наймом, після виконання якої особа повертається до місця попереднього мешкання. Такий вид міграцій тому називається сезонним, бо їхні обсяги та частота залежать від пори року, а тимчасовий період перебування в іншому місці - від домовленості про виконання того чи іншого виду трудової діяльності. Причини сезонних міграцій бувають різні, зокрема: надлишок робочої сили в регіонах, де існує безробіття; вигідна заробітна плата у місцях тимчасового працевлаштування, яка дає змогу за короткий час отримати значні прибутки; різниця в оплаті праці між окремими регіонами чи сусідніми державами. Підготовлена та непідготовлена міграція . Підготовлена міграція частіше пов'язана з явищем інтелектуальної міграції: індивід заздалегідь знаходить собі працедавця, обговорює умови оплати. Непідготовлена міграція - це всі випадки, коли індивіда не чекають, коли ніхто не готовий надати йому допомогу, тож він може потрапити в скрутну ситуацію без засобів до існування (наприклад, біженець).

За правовою основою : 1) *офіційна трудова міграція* - переміщення громадян, які виїждять за кордон, декларуючи метою виїзду участь у трудовій діяльності. Це - легальні трудові мігранти у країнах призначення (саме їх фіксує офіційна статистика); 2) *неофіційна легальна міграція* - поїздки за кордон із декларованою метою туризму або відвідування родичів із подальшим працевлаштуванням та реєстрацією в країні реципієнті. Учасників таких поїздок не можуть відстежити вітчизняною статистикою, однак вони стають цілком легальними трудовими мігрантами у країнах реципієнтах; 3) *успішна нелегальна міграція* - поїздки, пов'язані з незареєстрованою зайнятістю видами діяльності, дозволеними законодавством відповідних країн; 4) *міграція жертв злочинних угруповань* - торгівля людьми та інші випадки перебування мігрантів у нелюдських умовах або зайнятість протиправною діяльністю за кордоном не з власної волі. Виходячи з цього, виокремлюють три типи трудових мігрантів: 1) трудові мігранти, які прибувають на роботу за контрактом - напівкваліфіковані чи некваліфіковані робітники, котрі

перебувають у країні певний період часу; 2) висококваліфіковані спеціалісти - працівники транснаціональних компаній та спільних підприємств, які за характером діяльності переїзять від країни до країни; 3) нелегальні трудові мігранти.